

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Кваліфікаційні роботи з психології

Навчально-методичний посібник

Миколаїв 2019

УДК 159.9.

Рекомендовано Вченою радою Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського (протокол №16 від 23.04. 2019 р.)

Рецензенти:

Васильєв Ярослав Васильович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова;

Хоржевська Інна Михайлівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Чорноморського національного університету ім. Петра Могили.

Авторський колектив:

Руда Наталя Леонідівна – доцент кафедри психології Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського, кандидат психологічних наук, доцент (вступ та параграфи 1.3, 2.2);

Кучманіч Ірина Миколаївна – доцент кафедри психології Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського, кандидат психологічних наук, доцент (параграфи 1.1, 2.1.);

Мороз Руслана Анатоліївна – кандидат психологічних наук, доцент (параграф 2.3);

Опанасенко Людмила Анатоліївна – викладач кафедри психології Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського (параграф 3.1-3.3);

Шевченко Володимир Володимирович - доцент кафедри психології Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського, кандидат психологічних наук, доцент (параграф 1.2).

Художнє оформлення - Р.О. Кузін

Руда Н.Л., Кучманіч І.М., Мороз Р.А., Опанасенко Л.А., Шевченко В.В. Кваліфікаційні роботи з психології / за загальною редакцією Н.Л. Рудої. – Миколаїв: «Іліон», 2019 – 150 с.

Навчально-методичний посібник розрахований на студентів-психологів, які починають проводити самостійні наукові дослідження різного рівня складності: від курсових до магістерських робіт. Розкрито сутність основних етапів та деяких типових труднощів виконання наукових робіт. Розглянуті методологічні основи наукової роботи та сучасні вимоги до написання кваліфікаційних робіт психологічного спрямування.

Передрук усього видання і окремих розділів заборонено. Будь-яке комерційне використання даного видання можливе лише з дозволу авторів.

© Автори, 2019

© Видавництво «Іліон», 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ВИМОГИ ДО НАУКОВИХ РОБІТ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ	8
1.1. Вимоги до курсових робіт	8
<i>1.1.1. Загальний опис мети написання курсової роботи</i>	<i>8</i>
<i>1.1.2. Структура курсової роботи</i>	<i>9</i>
<i>1.1.3. Детальна характеристика вступу до курсової роботи</i>	<i>11</i>
<i>1.1.4. Характеристика теоретичного розділу</i>	<i>16</i>
<i>1.1.5. Характеристика емпіричного розділу курсової роботи</i>	<i>17</i>
<i>1.1.6. Характеристика загальних висновків курсової роботи</i>	<i>19</i>
<i>1.1.7. Характеристика додатків</i>	<i>20</i>
<i>1.1.8. Підготовка до захисту і захист курсової роботи</i>	<i>21</i>
1.2. Вимоги до кваліфікаційних робіт студентів-бакалаврів	23
<i>1.2.1. Загальний опис мети написання бакалаврської роботи</i>	<i>23</i>
<i>1.2.2. Структура бакалаврської роботи</i>	<i>25</i>
<i>1.2.3. Детальна характеристика вступу до бакалаврської роботи</i>	<i>25</i>
<i>1.2.4. Характеристика теоретичного розділу бакалаврської роботи</i>	<i>32</i>
<i>1.2.5. Характеристика емпіричного розділу бакалаврської роботи</i>	<i>33</i>
<i>1.2.6. Характеристика загальних висновків бакалаврської роботи</i>	<i>36</i>
<i>1.2.7. Список використаних джерел</i>	<i>37</i>
<i>1.2.8. Характеристика додатків</i>	<i>38</i>
<i>1.2.9. Підготовка до захисту і захист кваліфікаційної роботи</i>	<i>38</i>
1.3. Вимоги до кваліфікаційних робіт студентів-магістрів	43
<i>1.3.1. Загальний опис мети написання магістерської роботи</i>	<i>43</i>
<i>1.3.2. Структура комплексної кваліфікаційної роботи магістра</i>	<i>44</i>
<i>1.3.3. Детальна характеристика вступу до магістерської роботи</i>	<i>44</i>
<i>1.3.4. Характеристика теоретичного розділу комплексної</i>	<i>55</i>

кваліфікаційної роботи

<i>1.3.5. Характеристика емпіричного розділу магістерської роботи (констатувальний експеримент)</i>	57
<i>1.3.6. Характеристика розділу, що містить результати формувального експерименту</i>	58
<i>1.3.7. Характеристика загальних висновків магістерської роботи</i>	60
<i>1.3.8. Перелік літератури до магістерської роботи</i>	61
<i>1.3.9. Характеристика додатків до магістерської роботи</i>	62
<i>1.3.10. Підготовка до захисту магістерської роботи</i>	62

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ НАПИСАННЯ ТА ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ РОБІТ З ПСИХОЛОГІЇ

2.1 Загальні вимоги щодо оформлення кваліфікаційних робіт 66

2.2. Вимоги до наукового тексту 70

2.3. Оформлення результатів дослідження у вигляді таблиць, рисунків та їх аналіз 80

2.3.1. Оформлення результатів дослідження у вигляді таблиць та їх аналіз у курсовій роботі 2-го курсу 80

2.3.2. Оформлення результатів дослідження у вигляді таблиць та їх аналіз у курсовій роботі 3-го курсу 87

2.3.3. Оформлення результатів дослідження у вигляді таблиць та їх аналіз у бакалаврській роботі 93

2.3.4. Оформлення результатів дослідження у вигляді таблиць та їх аналіз у комплексній кваліфікаційній роботі 100

2.3.5. Оформлення результатів дослідження у вигляді таблиць та їх аналіз у наукових роботах студентів 110

РОЗДІЛ 3. ВИКОРИСТАННЯ МАТЕМАТИЧНИХ МЕТОДІВ ДЛЯ ОБРОБКИ ЕМПІРИЧНИХ ДАНИХ

3.1. Математичні методи як важлива складова психологічних досліджень 128

3.1.1. Вибір та правила обчислення мір центральної тенденції (мода, 128

<i>медіана, середнє арифметичне)</i>	
<i>3.1.2. Призначення та обчислення мір мінливості (розмах, дисперсія, стандартне відхилення)</i>	131
<i>3.1.3. Особливості побудови статистичних гіпотез</i>	133
<i>3.1.4. Поняття про статистичну значимість результатів емпіричного дослідження</i>	135
3.2. Обчислення коефіцієнту кореляції та статистичних критеріїв	137
<i>3.2.1. Коефіцієнт лінійної кореляції r-Пірсона</i>	137
<i>3.2.2. U-критерій Манна-Уїтні</i>	139
<i>3.2.3. Критерій t-Ст'юдена для незалежних і залежних вибірок</i>	143
3.3. Використання комп'ютерних та інформаційних технологій при обробці результатів дослідження	147
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	154
ДОДАТКИ	155

ВСТУП

Наукові дослідження є обов'язковою складовою частиною освітньої програми підготовки студента-психолога. Наукові дослідження мають індивідуалізований характер з урахуванням професійної спрямованості та пізнавально-наукових інтересів студентів. Науково-дослідною вважається будь-яка друкована робота, що відповідає вимогам науковості: має методологічну адекватність, вірогідність отриманих емпіричних даних, науково-обґрунтовані висновки.

Першими кроками системної наукової роботи студентів-психологів є курсові роботи, які вони пишуть упродовж другого та третього курсів: на другому курсі курсова робота систематизує знання та наукові здобутки студента у галузі загальної психології, на третьому курсі – у галузі соціальної чи вікової психології.

Кінцевим результатом наукових досліджень на освітньо-кваліфікаційних рівнях бакалавра та магістра є випускна комплексно-кваліфікаційна робота. Кваліфікаційна робота – це форма самостійної навчально-дослідної роботи студента на завершальному етапі підготовки фахівця певного рівня кваліфікації, метою котрої є поглиблення теоретичних знань, розвиток навичок дослідницької роботи та підтвердження готовності випускника до самостійної професійної діяльності. Кваліфікаційна робота є завершеним самостійним науковим дослідженням, що має теоретичну та практичну значущість. Мета кваліфікаційної роботи полягає у: систематизації, закріпленні, розширенні теоретичних і практичних знань зі спеціальності, застосуванні цих знань при вирішенні конкретних наукових і виробничих завдань; розвитку навичок самостійної роботи й оволодінні методикою дослідження та експериментування; з'ясування питання щодо підготовленості студентів до самостійної роботи у сучасних умовах. Кваліфікаційна робота готується студентом самостійно, під керівництвом викладача, який має науковий ступінь доктора філософії чи доктора наук.

Основні етапи написання роботи:

1. Самовизначення наукового інтересу студента та встановлення контакту з науковим керівником.
2. Уточнення теми.
3. Добір й аналіз літератури.
4. Відбір й уточнення методик дослідження. Складання плану дослідження.
5. Проведення дослідження.
6. Кількісний та якісний аналіз отриманих результатів.
7. Написання письмової роботи.
8. Корекція письмового тексту.
9. Передзахист роботи та усунення зауважень.
10. захист роботи.

У змістовому та структурному наповненні курсових робіт, робіт бакалавра, магістра мають місце суттєві відмінності. Найбільш ефективною є наукова робота, якщо студенти протягом декількох років навчання працюють над однією проблемою. Це сприяє поглибленому вивченню проблеми і виконанню її на високому науково-теоретичному та експериментально-методичному рівні. Разом з тим, допускається можливість зміни теми та керівника на різних етапах навчання, оскільки наукові інтереси студента можуть трансформуватися.

Студентам слід пам'ятати, що передзахист кваліфікаційних робіт відбувається за місяць до захисту. Якщо передзахист успішно пройдено – готову роботу необхідно подати на кафедру за два тижня до захисту.

РОЗДІЛ 1. ВИМОГИ ДО НАУКОВИХ РОБІТ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

1.1. Вимоги до курсових робіт

1.1.1. Загальний опис мети написання курсової роботи

Курсова робота – це самостійна робота дослідницького характеру, спрямована на вивчення конкретної проблеми. Курсові роботи виконуються з метою закріплення, поглиблення й узагальнення знань, одержаних студентом при вивченні фундаментальних дисциплін – «Загальна психологія» (для студентів 2 курсу) та «Соціальна психологія» чи «Вікова психологія» (для студентів 3 курсу). Курсова робота є певним підсумком здобутих студентом теоретичних знань, практичних умінь і навичок. Це своєрідний творчий екзамен, який дозволяє перевірити рівень самостійного мислення автора, його вміння збирати й опрацьовувати матеріал, робити узагальнюючі висновки.

Тематика курсових робіт має відповідати завданням навчальної дисципліни з урахуванням науково-практичних інтересів студентів. Матеріали курсової роботи можуть бути використані для подальшої дослідницької роботи: написання бакалаврської та магістерської робіт.

Метою курсової роботи є:

- 1) стимулювання студентів до самостійного наукового пошуку;
- 2) поглиблення знань студентів із актуальних проблем психології;

3) розвиток умінь самостійного критичного опрацювання наукових джерел;

4) реалізація набутих знань щодо підбору та проведення адекватних темі методик психологічного дослідження;

5) розвиток умінь та навичок узагальнювати та описувати отримані результати дослідження з застосуванням математичних методів обробки даних.

Вибір теми дослідження. Обрання теми роботи є першим і надзвичайно важливим кроком. Обираючи тему, слід враховувати її актуальність, можливість проведення запланованих досліджень у конкретних реальних умовах за час, відведений на виконання роботи. Обрання теми визначається насамперед тим, чи може автор організувати дослідження: проаналізувати літературу з обраної проблеми, підібрати методики, знайти потрібну кількість досліджуваних і мотивувати їх [1].

Для студентів **2 року** навчання слід обирати тему з одним показником, що вивчається. *Наприклад: «Особливості короткочасної пам'яті».* Досліджуваним параметром є один із видів пам'яті - короткочасна.

Для студентів **3 року** навчання у темі має фігурувати два параметри. *Наприклад: «Вплив сімейного виховання на самооцінку у підлітковому віці».* Досліджуваними тут є два параметри – самооцінка та стиль сімейного виховання.

1.1.2. Структура курсової роботи.

Курсова робота має таку структуру:

⇒ Титульний аркуш (див. додаток А).

⇒ Зміст (1 стор.)

⇒ Вступ (1- 1,5 стор.)

⇒ Теоретичний розділ: 9-10 стор. для студентів 2 курсу; 13-14 стор. для студентів 3 курсу.

⇒ Емпіричне дослідження: 5-6 стор. для студентів 2 курсу; 9-10 стор. для студентів 3 курсу.

⇒ Висновки (1-1,5 стор.)

⇒ Список використаних джерел - 25 джерел.

⇒ Додатки (кількість сторінок необмежена).

Загальний обсяг курсової роботи – 25 стор. комп'ютерного тексту.
Шрифт – Times New Roman, 14 пт. Стиль – «Звичайний»; інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см.; вирівнювання – по ширині. Розміри полів: ліве – 30 мм, праве – 15 мм, верхнє – 20, нижнє – 20 мм.

Зразок оформлення змісту курсової роботи з теми «Вплив сімейного виховання на самооцінку у підлітковому віці»

ЗМІСТ

<i>ВСТУП</i>	3
<i>РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ САМООЦІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ</i>	5
1.1. <i>Поняття та види самооцінки особистості</i>	5
1.2. <i>Психологічні особливості самооцінки у підлітковому віці</i>	8
1.3. <i>Вплив сім'ї на розвиток самооцінки у підлітковому віці</i>	11
<i>РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА РОЗВИТОК САМООЦІНКИ ПІДЛІТКІВ</i>	13
2.1. <i>Характеристика методик дослідження та опис вибірки</i>	13
2.2. <i>Особливості самооцінки підлітків: аналіз результатів дослідження</i>	16
2.3. <i>Вплив стилів сімейного виховання на самооцінку підлітка..</i>	19
<i>ВИСНОВКИ</i>	22
<i>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ</i>	24
<i>ДОДАТКИ</i>	26

1.1.3. Детальна характеристика вступу до курсової роботи

ВСТУП кваліфікаційної роботи бакалавра повинен містити у чіткій послідовності такі компоненти:

➤ **Актуальність** - розкриття причин важливості розглядання і дослідження обраної теми саме сьогодні, а також яке суспільне значення має дослідження обраної теми. Обсяг актуальності у змісті курсової роботи має сягати 1/3 обсягу сторінки.

Наприклад:

Тема: «Вплив сімейного виховання на самооцінку у підлітковому віці».

***Актуальність.** Складна соціально-політична та економічна ситуація у країні вимагає від особистості вміння ефективно реалізовувати власний потенціал; не тільки адаптуватися до конкретних ситуацій, але й перетворювати їх, засновуючись на стійкому та адекватному знанні себе; визначати своє місце у системі суспільних взаємин. Успішне вирішення таких завдань можливе тільки за умов адекватної самооцінки особистості, яка активно розвивається саме у підлітковому віці.*

Розвиток самооцінки особистості багато у чому залежить від сімейного оточення. Незважаючи на перебудову взаємин з сім'єю та прагнення підлітка до самостійності, сім'я залишається для нього важливим соціальним середовищем. І саме якість стосунків, стиль сімейного виховання зумовлює розвиток адекватності самооцінки у підлітків.

➤ **Об'єкт, предмет.**

Об'єкт та предмет дослідження співвідносяться між собою як загальне та часткове.

Об'єкт дослідження – відносини, процес чи явище, що породжують проблему, проблемну ситуацію й обираються для вивчення. У загальному вимірі, об'єкт – це відповідь на запитання: «Що досліджується?».

Предмет міститься у межах об'єкта; це – певна частина чи аспект об'єкта, що безпосередньо досліджується.

Наприклад, для 2 курсу:

Тема «Особливості короткочасної пам'яті»

Об'єкт – пам'ять особистості.

Предмет – короткочасна пам'ять.

Для 3 курсу:

Тема: «Вплив сімейного виховання на самооцінку у підлітковому віці»

Об'єкт – самооцінка особистості.

Предмет - вплив сімейного виховання на самооцінку в підлітковому віці.

➤ **Гіпотеза (починаючи з третього курсу). Вимоги до її формулювання.**

Гіпотеза дослідження – основне припущення, що перевіряється в емпіричній частині курсової роботи. Результати досліджень можуть підтверджувати сформульовану гіпотезу, підтверджувати її частково або спростовувати висунуте припущення. Те, що висунута гіпотеза (або гіпотези) не підтвердилися результатами дослідження, не вважається помилкою курсової роботи! [1].

Наприклад:

Гіпотеза – авторитетний (чи гармонійний, чи демократичний) стиль виховання у сім'ї сприяє розвитку адекватної самооцінки підлітків.

➤ **Мета дослідження.**

Мета як запланований результат відображає спрямованість досліджень і за змістом відповідає темі роботи. Мета конкретизує роботи.

Наприклад:

Для студентів 2 курсу з теми «Особливості короткочасної пам'яті»

Мета дослідження: емпірично вивчити особливості короткочасної пам'яті у підлітковому віці.

Для студентів 3 курсу з теми «Вплив сімейного виховання на самооцінку в підлітковому віці»

Мета дослідження полягає у дослідженні впливу стилів сімейного виховання на розвиток самооцінки у підлітковому віці.

➤ **Завдання.**

Це ті конкретні кроки, що формуються на основі сформульованої мети. Кожному завданню відповідає певний етап роботи, що має бути визначений у змісті курсової. Зокрема у курсовій роботі достатньо 2-3 завдань, які б охоплювали теоретичний та емпіричний розділи.

Наприклад:

- 1. Здійснити огляд джерел з обраної теми дослідження, розкрити психологічний зміст та характеристики короткочасної пам'яті.*
- 2. Підібрати методи та методики вивчення короткочасної пам'яті у підлітковому віці.*
- 3. Емпірично дослідити та описати особливості короткочасної пам'яті підлітків.*

➤ **Методи та методики. Теоретичні та експериментальні (психодіагностичні та матстатистичні). Приклади формулювань.**

Методи дослідження – це сукупність прийомів чи операцій практичного чи теоретичного освоєння дійсності, підпорядкованих вирішенню конкретної проблеми. Відповідно до визнаних двох рівнів наукового дослідження – теоретичного й емпіричного – виокремлюють дві групи методів дослідження: теоретичні та емпіричні [1].

До групи теоретичних методів, що можуть бути застосовані, належать:

- **узагальнення**, що виявляється у мисленнєвому об'єднанні предметів, явищ у групи за істотними ознаками, виокремленими у процесі абстрагування.

Наприклад: Аналізуючи різні підходи щодо стилів сімейного виховання можемо дійти висновку, що при порушеннях внутрішньосімейних взаємин діти зростають в умовах емоційної та особистісної депривації. Незадоволення потреб дитини у безумовній любові та опіці, неадекватна дистанція між батьками та дітьми спричиняє порушення процесу ідентифікації, а відтак, і формування неадекватної самооцінки.

- **порівняння** - це встановлення подібності і відмінності між предметами та явищами.

Наприклад: Ще Е. Шпрангер зазначав, що головні новоутворення підліткового віку – це відкриття «Я», усвідомлення своєї індивідуальності. Ст. Холл виходив з того, що у цьому віці відбувається криза самосвідомості. І.С. Кон наголошує, що головне психологічне новоутворення перехідного віку – це відкриття свого внутрішнього світу, визнання своєї унікальності та змін.

- **елементи аналізу**, тобто розчленування предметів і явищ у свідомості, виокремлення в них їх частин, аспектів, елементів, ознак і властивостей.

Наприклад: Зокрема І.І. Чеснокова запропонувала структуру самосвідомості у вигляді співіснування трьох складових: самопізнання, емоційно-ціннісного ставлення та саморегуляції особистості.

До групи емпіричних методів у курсовій роботі відноситься комплекс експериментальних методів дослідження. Зокрема, **спостереження, методи опитування та психодіагностичні методи**. До психодіагностичних методів належать обрані безпосередньо для дослідження методики.

Наприклад:

У дослідженні використовувався комплекс теоретичних та емпіричних **методів** дослідження, зокрема елементи аналізу, узагальнення, порівняння теоретичних та дослідних даних. Емпіричні методи та методика: спостереження, бесіда, анкетування для визначення структури сім'ї та особливостей дитячо-батьківських взаємин та комплекс психодіагностичних методик: методика Дембо-Рубінштейна у модифікації А.М. Прихожан для дослідження самооцінки особистості; опитувальник для дітей «Батьків оцінюють діти» (БД) – модифікація опитувальника АСВ, здійснена І.А. Фурмановим та О.О. Аладьїним.

Кількість методик: для реалізації поставлених завдань у курсовій роботі для студентів 2 року навчання рекомендується використовувати 2 психодіагностичних методики, для студентів 3 курсу – 3 методики.

➤ **Практична значущість.**

Практична значущість курсової роботи полягає у можливостях наукового використання результатів дослідження або у рекомендаціях щодо їх використання. Зокрема студентам **2 курсу** варто визначити можливості застосування отриманих результатів дослідження у процесі навчання.

Наприклад: практична значущість полягає у набутті навичок побудови експериментального дослідження; формуванні репрезентативної вибірки; адекватному доборі психодіагностичних методик дослідження короткочасної пам'яті; проведенні психодіагностичного дослідження; обробці результатів з їх подальшим узагальненням.

Для студентів **3 курсу** у практичній значущості слід зазначити також і можливості використання результатів курсової роботи у роботі практичного психолога, соціального працівника, соціального педагога, вчителя, керівника. При визначенні практичної значущості курсової роботи студенту варто надати відповідь на запитання: «Ким можуть бути використані отримані результати?» або «Де саме вони можуть бути використані?»

Наприклад: результати дослідження можуть використовуватись у практиці роботи шкільної психологічної служби для розробки методичних рекомендацій у роботі з підлітками; покладені в основу складання просвітницьких програм; педагогами - для здійснення особистісно-орієнтованого підходу у навчанні; у системі діяльності соціальних служб зі справ сім'ї та молоді у роботі з сім'ями підлітків.

➤ **Структура роботи** - це ті ключові компоненти, з яких складається курсова робота.

Наприклад: курсова робота складається зі вступу, двох розділів – теоретичного та емпіричного, висновків, списку використаних джерел та додатків.

1.1.4. Характеристика теоретичного розділу

У першому (теоретичному) розділі подають огляд літератури з досліджуваної проблеми. Розділ повинен мати назву. Теоретична частина може містити два розділи (для студентів **2 курсу**) або три розділи (для студентів **3 курсу**). Розділ може мати підрозділи, які також мають мати назви. Дотримуючись принципів послідовного та цілісного викладу наукових матеріалів, слід стисло і лаконічно висвітлити ступінь дослідження проблеми у сучасній вітчизняній та зарубіжній літературі, зазначивши ті питання чи аспекти проблеми, які необхідно вивчити. Дотримуючись принципів наукової етики, необхідно перевірити відповідність посилань і цитувань. У процесі написання необхідно стежити за коректністю цитувань. У разі прямого цитування, коли дослівно наводиться частина тексту певного джерела, цитований текст подається у лапках; посилання на джерело зазначають відразу після закриття лапок у квадратних дужках, вказавши після коми сторінки, на яких міститься цитата [1].

Наприклад: На думку В.Я. Титаренка, внутрішньосімейні відносини являють собою провідний компонент сім'ї, оскільки «...сім'я ... перш за все є конкретною системою зв'язку та взаємодії між її членами...» [5, с. 221].

Непряме цитування (одна або декілька думок викладаються власними словами, відображаючи головну інформацію близько до цитованого оригінального тексту) супроводжується посиланням на джерело без позначення сторінок [1].

Наприклад: Л.Б. Шнейдер вважає, що сім'я – це системно-функціональне об'єднання емоційно-близьких та значущих людей на основі подружніх, родинних та батьківських стосунків [77].

1.1.5. Характеристика емпіричного розділу курсової роботи

У другому (емпіричному) розділі описують емпіричне дослідження та його результати. Другий розділ також повинен мати назву. Помилкою є назва розділу «Практична частина». Емпіричний розділ складається з підрозділів, які мають мати назву.

Існують два варіанти конструювання емпіричного розділу:

- 1) спочатку окремим пунктом описуються методики та вибірка дослідження; у подальшому окремим пунктом (або двома) подаються результати дослідження;
- 2) у кожному пункті спочатку описується методика, а потім демонструються результати дослідження за цією методикою.

Варто зауважити, що у тексті роботи подається саме опис методик, а текст (стимульний матеріал) виноситься у додатки.

Наприклад: Для дослідження самооцінки підлітків використовувалась методика Дембо-Рубінштейна. Досліджуваним пропонувалась бланк з вертикальними графічними шкалами, кожна з яких відтворювала розвиток певних сторін особистості від мінімуму до максимуму. Всього використовувалось 7 шкал, але при підрахунку враховувалось 6 (шкала №1 «здоров'я» розглядалась як тренувальна). Підліткам пропонувалось

безпосередньо оцінити свої особистісні якості у даний момент, що відображало актуальну самооцінку.

Опис вибірки дослідження передбачає: місце проведення дослідження, кількість досліджуваних та вік (обов'язково), період онтогенезу, стать (за потребою).

Наприклад: Дослідження проводилося на базі ЗОШ №11 м. Миколаєва (9 клас). Загалом експериментальним дослідженням було охоплено 30 підлітків у віці 14-15 років.

Для проведення дослідження у процесі написання курсової роботи **обсяг вибірки** має сягати **не менше 30 осіб**. Вибірка дослідження має відповідати предмету дослідження і відображати вікові чи соціальні аспекти.

Оформлення результатів курсової роботи представляється у текстовому форматі та унаочнюється діаграмами, графіками, таблицями. Крім того, обов'язково подається не тільки кількісний, але й якісний аналіз отриманих результатів.

Наприклад,

Більшість підлітків (57%) визнала стиль виховання у сім'ї як адекватний чи демократичний. Сім'ям з адекватним стилем сімейного виховання властиві прямі процеси комунікації між батьками та дітьми. Це сприяє залученню дітей до обговорення різних проблем у колі сім'ї та прийняттю спільних рішень. Позитивні емоційні реакції з боку батьків на досягнення підлітком певних цілей та підтримка їх у разі невдачі, формують почуття власної ефективності, а відтак, і високу самооцінку.

У тексті курсової роботи подають зведені результати, які б у повному обсязі відображали певні аспекти дослідження. Поодинокі описи результатів дослідження певних осіб наводяться тільки у випадку їх винятковості.

Наприклад, у процесі проведення психодіагностики за методикою Дембо-Рубінштейна, у Олександра С. (15 р.) зафіксовано неадекватно занижений рівень самооцінки. Водночас, за результатами діагностики стилю сімейного виховання з'ясовано, що підліток виховується на

демократичних засадах, де уможлиблюється прояв власного «Я», прийняття та диференціація його сильних та слабких сторін, адекватні за зрозумілі реакції батьків на дії. Втім, при проведенні анкетування виявилось, що Олександр постійно мешкає з бабусею, а батьки вже тривалий час проживають у іншій місцевості. Повторне проведення психодіагностики з метою з'ясування особливостей сімейного виховання у діаді бабуся-онук також продемонструвало наявність адекватного стилю виховання.

Одним із можливих пояснень такого факту є наявна складна сімейна ситуація, де підліток вимушений проживати окремо від батьків. Психотравматизація, почуття провини та комплекс негативних переживань до певної міри зумовлюють і деформацію стрижневих утворень самосвідомості, зокрема самооцінки.

1.1.6. Характеристика загальних висновків курсової роботи

У висновках коротко формулюють результати, отримані у процесі роботи, викладають основні наукові та практичні результати, аргументуючи кількісними та якісними показниками, зазначають, наскільки підтвердилися робочі гіпотези.

Структура висновків має відповідати висунутій меті та поставленим на початку дослідження завданням.

Приклад висновкової частини за теоретичним розділом:

Самооцінка особистості є найважливішим утворенням самосвідомості, яке проявляється у здатності ставитися до себе критично, співвідносити свої можливості з результатами діяльності не лише з думкою оточення, але й на рівні власних вимог до себе. Найактивніше самооцінка розвивається у підлітковому віці.

Приклад висновків за емпіричним розділом:

Дослідженням доведено, що у 78% підлітків, які виховуються у сім'ях із демократичним стилем сімейного виховання спостерігається адекватна середня та висока самооцінка. Адекватний гармонійний стиль сімейного виховання уможливають прояв самостійності підлітка, намагання планувати власну діяльність та випробовувати свої сили у різних сферах соціального життя. Партнерські стосунки з батьками, позитивний зворотній зв'язок створюють необхідний контекст для формування адекватних параметрів самооцінки підлітка.

Загальна кількість висновків має сягати максимально 1,5 стор. З яких: 2-3 висновки – це висновки з теоретичної частини курсової роботи; 3-5 висновків – підбиття підсумків з проведеної емпіричної частини дослідження.

1.1.7. Характеристика додатків

У додатках варто подавати:

Для 2 курсу:

- тексти анкет, методик (стимульний матеріал);
- первинні дані психодіагностичного дослідження. Категорично неприпустимо називати прізвища досліджуваних осіб під час обговорення результатів чи наводити їх у таблицях із результатами досліджень, а також подавати будь-яку інформацію, на підставі котрої можливо ідентифікувати досліджуваних [1];

Наприклад:

<i>ПІБ</i>	<i>Рівень та адекватність самооцінки досліджуваного (за методикою Дембо-Рубінштейна)</i>	<i>Стиль виховання методикою оцінюють діти»</i>	<i>сімейного (за «Батьків</i>
<i>Василь С., 15 р.</i>	<i>високий; адекватна</i>	<i>гармонійний</i>	

Для студентів **3 курсу**:

- тексти анкет, методик (стимульний матеріал);
- первинні дані психодіагностичного дослідження;
- оформлення узагальнених результатів математичної статистики (наприклад, матриця інтеркореляцій).

Матриця інтеркореляцій

			Стилі сімейного виховання						
			Адекватний	Домін. гіперпрот	Потур. гіперпрот	Емоційне нехтуван.	Високі моральні вимоги	Жорсток ставлен.	Гіпо-протекція
Самооцінка	Висота	Високий	0.05						
		Середній			0.05	0.05		0.05	
		Низький							
	Адекватність	Адекватн	0.01						
		Неадекватн		0.01	0.01				

1.1.8. Підготовка до захисту і захист курсової роботи

Захист курсової роботи проводиться відповідно до графіка, затвердженого кафедрою, в присутності комісії у складі керівника та декількох членів кафедри. Роботу необхідно за 3 тижні до захисту подати науковому керівнику для ознайомлення з остаточним варіантом та написання відгуку.

Зразок відгуку на курсову роботу

Відгук
на курсову роботу
«Вплив сімейного виховання на самооцінку у підлітковому віці»
студентки 317 групи
Факультету педагогіки та психології
Миколаївського національного університету
імені В.О. Сухомлинського
Іванової Олени Сергіївни

Курсова робота, виконана студенткою О.С. Івановою, висвітлює актуальну проблему, пов'язану з вивченням впливу сімейного виховання на особливості самооцінки у підлітків.

У роботі розкрито поняття самооцінки, висвітлено її особливості у підлітковому віці, з'ясовано особливості впливу сімейного виховання на становлення висоти та адекватності самооцінки.

Автором роботи чітко визначено об'єкт, предмет, мету, завдання та практична значущість роботи. Студентка продемонструвала вміння добирати адекватні предмету дослідження методи та методики, впроваджувати їх у практику.

Зроблені висновки відповідають теоретичному та емпіричному розділам й і повністю відображають результати проведеного дослідження.

Кваліфікаційна робота О.С. Іванової відповідає вимогам, що ставляться до такого типу робіт, і заслуговує позитивної оцінки.

Науковий керівник,
к.психол. н., доц. кафедри
психології

І.П. Павлова

Процедура захисту курсової роботи включає:

- доповідь студента про зміст роботи;
- запитання до автора;
- оголошення відгуку наукового керівника.

1.2. Вимоги до кваліфікаційних робіт студентів-бакалаврів

1.2.1. Загальний опис мети написання бакалаврської роботи

Бакалаврат є першим ступенем системи фахової підготовки у вищих навчальних закладах III - IV рівнів акредитації.

Мета навчання на бакалавраті полягає у засвоєнні спеціальних та наукових знань з фундаментальних дисциплін, набутті вмінь і навичок застосування отриманих знань для розв'язання професійних і наукових завдань.

Увесь комплекс предметів, які вивчає бакалавр, готує його не тільки до практичної діяльності, але й до самостійної науково-дослідницької роботи. Студенти-бакалаври у процесі навчання у ВНЗ набувають навичок самостійної навчальної роботи з літературою та першоджерелами: науковими статтями, монографіями, друкованою періодикою, електронними інформаційними ресурсами та ін. Крім того, навчаються відбирати та систематизувати необхідні факти, аналізувати їх, оформляти рукопис (реферат, курсова робота). Успішне виконання цих елементів науково-дослідницької роботи є важливим підготовчим етапом для написання бакалаврської роботи.

Кваліфікаційна робота бакалаврського рівня, що виконується на четвертому році навчання, продовжує, розвиває і закріплює дослідницькі аналітичні навички, вироблені студентами раніше. Від попередньої курсової роботи бакалаврська відрізняється не лише більшим обсягом, але й аналітичністю, складністю проблеми, застосуванням ширшого кола дослідницьких методів, ґрунтовним знанням наукової літератури з обраної тематики. Свідченням цього є кваліфіковано проведений у першому розділі огляд спеціальної літератури, розширення емпіричної частини за рахунок

систематизації, інтерпретації та узагальнення отриманих результатів дослідження.

Мета бакалаврської роботи полягає у вдосконаленні аналітичних вмінь та поглибленні дослідницького досвіду. Таким чином, на основі вже розробленої програми дослідження та з використанням її інструментарію здійснюється емпірична робота, яка завершується аналізом зібраного матеріалу та відповідними узагальненнями і висновками.

Вибір теми для бакалаврської роботи не повинен мати випадковий характер. Студент уже протягом написання курсових робіт має визначитись у своїх наукових інтересах, у межах яких він хотів би працювати і далі. Тематику кваліфікаційних робіт пропонує випускова кафедра,

затверджує її на засіданні та схвалює Рада інституту. Проте студент має право вибору теми не тільки з запропонованого кафедрою списку, а й можливість запропонувати свою тему з необхідним обґрунтуванням доцільності її розробки, наприклад, досліджувати далі, поглиблювати і розвивати тему своєї курсової роботи.

При обранні теми студент мусить враховувати свої інтереси, нахили, а також такі чинники, як актуальність теми, її наукове та практичне значення, ступінь висвітлення питання у науковій літературі, доступність бази дослідження та ін.

Назва теми кваліфікаційної роботи повинна бути, по можливості, короткою, відповідати обраній суті вирішеної наукової проблеми (завдання), вказувати на мету дослідження і його завершеність: наприклад «Вплив

неповної сім'ї на тривожність дітей молодшого шкільного віку». У назві не бажано використовувати ускладнену термінологію псевдонаукового характеру. Треба уникати назв, що починаються зі слів «Дослідження питання...», «Дослідження деяких шляхів...», «Деякі питання...», «Матеріали до вивчення...», «До питання...» і т. ін., у яких не відбито достатньою мірою сутність проблеми.

Після затвердження теми на відповідній кафедрі доцільно розпланувати час для роботи над нею.

1.2.2. Структура бакалаврської роботи.

Робота має містити такі структурні компоненти:

- ⇒ Титульний аркуш (див. додаток Б);
- ⇒ Зміст – 1 сторінка;
- ⇒ Вступ – до 3 сторінок;
- ⇒ Теоретичний розділ (приблизно 20 - 25 сторінок);
- ⇒ Емпіричний розділ (приблизно 20 - 25 сторінок);
- ⇒ Висновки – 2-3 сторінки;
- ⇒ Список використаних джерел (не менше 30 джерел);
- ⇒ Додатки (кількість сторінок необмежена: до загального обсягу роботи додатки не рахуються).

Обсяг основного змісту роботи з літературою (без додатків) – 50 - 65 сторінок комп'ютерного набору.

1.2.3. Детальна характеристика вступу до бакалаврської роботи

Вступ до кваліфікаційної роботи бакалавра повинен містити у чіткій послідовності такі компоненти.

➤ **Актуальність** обраної теми – це її наукове та практичне значення, тобто усвідомлення того, що нового додасть ця робота до науки.

Актуальність теми визначається шляхом критичного аналізу та порівняння з існуючими дослідженнями у даній галузі. Вказують прізвища дослідників, які уже працювали у даному напрямі. Висвітлення актуальності не повинно бути багатослівним. Достатньо обґрунтувати головне – чому необхідно досліджувати обрану тему.

Наприклад:

Тема: «Вплив однолітків на прояв девіантної поведінки у підлітковому віці».

Актуальність. *Важке економічне становище країни привело наше суспільство до серйозних внутрішніх конфліктів, до значного збільшення рівня поширеності і розмаїття форм аморальних учинків, злочинності та проявів девіантної поведінки. Статистика свідчить про зростання рівня асоціальної поведінки серед осіб різних соціальних і демографічних груп.*

Особливо важко у цей період виявилось підліткам, з їх ще не сталим моральним досвідом, рухливою системою цінностей. Тривожним симптомом є зростання числа неповнолітніх з девіантною поведінкою, що проявляється в асоціальних діях (алкоголізм, наркоманія, порушення суспільного порядку, хуліганство, вандалізм та ін.).

За даними С.А.Белічевої, І.Н.Закаатової, Ю.І.Зотова, В.А.Кабачкова, А.І.Михеева, Н.В.Прозорової, В.А.Родіонова для відновлення соціального статусу підлітка, переорієнтації антигромадської спрямованості його поведінки необхідні спеціальні заходи, спрямовані на своєчасне виявлення, діагностику і корекцію деструктивної поведінки, що передбачають комплекс різних засобів.

Проте аналіз цих робіт засвідчує, що існуюча практика профілактики не повною мірою вирішує задачі з попередження девіантної поведінки підлітків. У профілактиці девіантної поведінки підлітків є низка невідкладних завдань, що вимагають свого вирішення.

Актуальність обраної теми дослідження не викликає сумнівів, оскільки зростання проявів девіантної поведінки пов'язана з положенням дитини у колі однолітків. Відкидання дитини іншими дітьми і низький

соціальний статус у групі одноліток, провокує її до застосування агресивних форм поведінки.

До того ж існуюча практична профілактика не повною мірою вирішує задачі з попередженням девіантної поведінки підлітків.

Актуальність проблеми та необхідність її практичного розв'язання зумовили вибір теми дослідження «Вплив однолітків на прояв девіантної поведінки у підлітковому віці».

➤ **Об'єкт дослідження** – частина об'єктивної (психологічної, педагогічної та ін.) реальності, яку потрібно дослідити, наприклад *«тривожність особистості»*.

➤ **Предмет дослідження** – якийсь конкретний аспект, властивість чи відношення об'єкта дослідження. Об'єкт – це ціле; предмет – якась його частина. Предмет наукового дослідження міститься у межах об'єкта як вузька, чітко окреслена частина реальності, яка безпосередньо досліджується, наприклад *«тривожність дітей старшого дошкільного віку з повної та неповної сім'ї»*.

Чітке формулювання об'єкту і предмету дослідження (не занадто широкого та не дуже вузького) дає змогу дослідникові отримувати справді наукові, конкретні знання, які можна реально впроваджувати у навчальний процес.

Потрібно зазначити, що той самий об'єкт дослідження може мати кілька предметів дослідження. Наприклад, об'єкт психологічного дослідження – *адаптація першокурсників до навчання у вищій школі*. Його предметом може бути, наприклад: 1) *особливості адаптації першокурсників до вивчення психології у ВНЗ*; 2) *індивідуально-особистісні та соціально-психологічні чинники успішної адаптації першокурсника до ВНЗ*;

3) *особливості соціальної адаптації першокурсників до умов спільної діяльності у студентській академічній групі та ін.*

Після визначення об'єкту та предмету надзвичайно важливо науковому дослідженні сформулювати гіпотезу, визначити мету та окреслити його завдання.

➤ **Гіпотеза** дослідження – це зроблене на основі аналізу наукових джерел, власних умовисновків і спостережень припущення про основні результати дослідження. У ній можливо зазначити динаміку, розвиток визначених показників, які характеризують певне явище, передбачити умови ефективності одержаних результатів, сформулювати їхнє значення для процесу підготовки фахівців у вищій школі.

Для правильної розробки та побудови гіпотези потрібно:

1. Однозначно встановити рівень основних суперечностей між найменш розробленими питаннями проблеми дослідження.
2. Уточнити невизначені або заново введені наукові поняття як елементи предмету дослідження, на основі логіки дослідження дати їхнє однозначне трактування, якщо потрібно – визначити у вигляді припущення нове поняття.
3. Чітко визначитися у розумінні явища, яке є об'єктом дослідження, усвідомити його структуру, функції та зв'язки.
4. Дати критичний аналіз взаємозв'язку елементів, які вивчаються, та узагальнити (синтезувати) отримані знання у гіпотезу дослідження.
5. Чітко і лаконічно обґрунтувати основні моменти та методи теоретичної й емпіричної перевірки гіпотези.

Гіпотеза дослідження може бути як проста, **констатувальна**, наприклад *«ми припускаємо, що діти з неповних сімей мають підвищений рівень тривожності»*, так і **рівнева**, що визначає припущення щодо впровадження результатів у процес навчання у вищій школі, наприклад: *«ми припускаємо, що у процесі професіоналізації особистості студента закономірно змінюється зміст ціннісних орієнтацій, перетворюється їхня структура, що і буде визначати їхню динаміку з I по V курси»*.

➤ **Мета дослідження** – головний елемент структури і надзвичайно важливий методологічний інструмент дослідження. Для правильного визначення мети дослідження потрібно чітко з'ясувати:

1. Сутність досліджуваної проблеми та її головні суперечності, основні проблемні питання теоретичного та (або) експериментального характеру, які підлягають вирішенню шляхом наукового дослідження.
2. Сучасне теоретичне знання, яке може бути використане для пояснення структури і законів функціонування об'єкта, який вивчається.
3. Основні шляхи та обсяги необхідного теоретичного та (або) експериментального обґрунтування предмету дослідження.
4. Відомі у психології (або провідній щодо об'єкта дослідження науці) методи і засоби для проведення теоретичного та (або) експериментального вивчення предмету.

Приклад мети: «Вивчити особливості впливу неповної сім'ї на виникнення тривожності у дітей дошкільного віку».

➤ **Завдання.**

Залежать від гіпотези та мети дослідження.

Основними методологічними вимогами до виокремлення завдань дослідження є такі:

1. Завданнями дослідження називають проблемні питання, відповіді на які необхідні для досягнення мети дослідження.
2. Визначення, формулювання і послідовність викладу завдань дослідження мають чітко відповідати його темі, об'єкту, предмету, меті та гіпотезі.
3. Сукупність поставлених у дослідженні завдань повинна бути мінімальною, достатньою для досягнення мети дослідження.

Таких завдань, як правило, може бути 3-4. Більшу кількість завдань у межах виконання бакалаврської роботи виконати практично не можливо. Завдання слід формулювати чітко і лаконічно. Послідовність їх визначає послідовність викладу основного змісту наукової роботи. Як правило, кожне

завдання формулюється у вигляді доручення: наприклад, «Вивчити...», «Розробити...», «Виявити...», «Встановити...», «Обґрунтувати...» і т. п.

Наприклад:

1) *Вивчити стан проблеми та узагальнити погляди науковців щодо тривожності особистості.*

2) *Підібрати психодіагностичний інструментарій цієї проблематики та визначити адекватні методи математичної статистики.*

3) *Провести емпіричне дослідження тривожності дітей старшого дошкільного віку з повних та неповних сімей.*

4) *Систематизувати, узагальнити, проінтерпретувати отримані дані.*

➤ **Методи та методика.** Відповідно до визнаних двох рівнів наукового дослідження – теоретичного й емпіричного – виокремлюють дві групи методів дослідження: теоретичні та емпіричні (див 1.1.3.). Методи збору емпіричних фактів у бакалаврській роботі обираються за метою та завданнями дослідження (3–5 методик). Звичайно, для перевірки гіпотези використовується набір методик, а не одиничний метод чи прийом. Психологічне обстеження – тип дослідження, у якому застосовуються вимірювальні процедури, які дозволяють отримати емпіричні дані, виявити певні факти про досліджувані явища.

Якщо цілеспрямовано вивчається прояв деякої психічної якості, яка може бути вимірювана та зафіксована, або яка належить до досить явних характеристик людини (стать, вік, рівень освіти тощо), то існує можливість проведення порівняльного аналізу. Порівняння можна проводити такими способами:

1. Для зіставлення формуються дві або більше вікові групи, соціальні групи і т.п., які є полярними за ступенем виразності деякої ознаки. Наприклад, *Досліджувані з високим і низьким рівнем особистісної тривожності, інтроверти та екстраверти.*

2. Для виділення груп можна використовувати ступінь виразності ознаки вудосліджуваній вибірці. Так, найчастіше полярні групи виділяють щодо середньої величини даної ознаки. Рекомендується групу поділяти як мінімум на три підгрупи: з низьким, середнім і високим рівнем виразності ознаки. Двом полярним групам при зіставленні даних за іншими ознаками приділяють основну увагу.

3. Для оцінювання впливу певного фактора або ефекту (ефективності терапевтичної роботи, навчальної програми; впливу несприятливих умов (шуму, фармакологічних засобів, втоми та ін.) найбільш оптимальним способом проведення дослідження є формування експериментальної та контрольної груп. Експериментальну групу утворюють ті, хто був об'єктом цього впливу; контрольну групу - ті, хто не був під впливом. Експериментальна і контрольна група повинні бути зрівняні за всіма значимими параметрами (за віком, рівнем освіти, рівнем здоров'я, соціальної приналежності або іншими), що можуть вплинути на досліджуване явище.

➤ **База дослідження.** У цьому пункті вказується місце проведення дослідження, хто був охоплений дослідженням і скільки респондентів брало участь. Наприклад: *Дослідження проводились у Мостовській ЗОШ Доманівського району Миколаївської області впродовж 2014-2015. У діагностиці взяло участь 64 дитини віком 6–7 років, з них: 28 хлопчиків і 36 дівчаток.*

Кількість вибірки дослідження має становити не менше 30 осіб. При формуванні вибірки варто пам'ятати, що однією з її основних характеристик є репрезентативність. Репрезентативність вибірки - це здатність вибірки представляти досліджувані явища досить повно – з погляду їх мінливості у генеральній сукупності.

Приклад. Якщо об'єктами генеральної сукупності є жінки, то студентська група психологів 2 курсу не буде повною мірою представляти цю генеральну сукупність, оскільки у складі вибірки є відсутніми жінки

середнього та похилого віку, жінки з професійно-технічною освітою, жінки з дітьми і т.ін.

Група студенток 2 курсу більше репрезентує генеральну сукупність «дівчат - студенток», або «студентів гуманітарних спеціальностей» або «молоді з неповною вищою освітою».

➤ **Практична значущість.** Необхідно представити основні результати, які можуть бути використані у практичній діяльності. Практична значущість визначає сферу застосування одержаних у роботі результатів. Наприклад: *Результати дослідження можуть бути використані шкільними психологами, вчителями початкових класів, вихователями дошкільних закладів, батьками при діагностиці готовності дітей до шкільного навчання.* Тобто необхідно зазначити хто і з якою метою може використати результати проведеного дослідження.

➤ **Апробація роботи.** Якщо результати роботи вже впроваджені у практику (публікації, виступи на круглих столах), доцільно оформити акт впровадження (для оцінки роботи на вищому рівні ця складова вступу є обов'язковою).

➤ **Структура роботи.** Тут зазначається, з яких елементів складається робота та її обсяг (кількість сторінок, таблиць, схем, використаних джерел, додатків). Наприклад: *Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (34 найменування) та додатків. Робота містить 5 таблиць, 3 рисунки, 3 додатки. Загальний обсяг роботи 60 сторінок.*

1.2.4. Характеристика теоретичного розділу бакалаврської роботи

У теоретичному розділі необхідно розкрити науково-теоретичну сутність обраної для дослідження проблеми, зробити критичний огляд відповідних літературних джерел, викласти зміст рекомендованих

методологічних та методичних підходів до вирішення проблеми, яка досліджується.

Варто показати загальний стан і ступінь вивченості проблеми, відзначити, наскільки вона досліджена у цілому, а також її окремі сторони, аспекти. Особливо варто виділити невивчені і мало вивчені питання, протиріччя у розумінні явища, неузгодженість у наявних емпіричних даних. Перший розділ структурно може складатися з 2-3 підрозділів. Як правило, перший підрозділ висвітлює об'єкт дослідження,

другий і третій – предмет дослідження.

Наприклад, тема роботи:

«Соціально-психологічна дезадаптація студентів з обмеженими можливостями».

Об'єкт дослідження – соціально-психологічна дезадаптація особистості. Предмет дослідження – соціально-психологічна дезадаптація студентів з обмеженими можливостями.

Наприклад,

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ДЕЗАДАПТАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

1.1. Теоретичний огляд проблем соціально-психологічної адаптації та дезадаптації особистості у наукових дослідженнях.

1.2. Соціально-психологічний аналіз процесу соціалізації та адаптації студентів-інвалідів.

1.3. Особливості дезадаптації студентів з особливими потребами.

У першому розділі студент характеризує основні наукові думки за своєю проблемою. Стисло узагальнюються, систематизуються, аналізуються

і порівнюються думки різних авторів, дається особиста інтерпретація даним фактам. Доречно студенту напрацювати схеми, рисунки, у яких відображено основні тенденції проаналізованого матеріалу. В огляді цифрами (наприклад, [5; 7]) робляться зноски на використані літературні джерела. Кожен параграф слід закінчити коротким резюме стосовно проведення досліджень з даної теми. Іноді теоретичний аналіз проблеми може включати 2 підрозділи.

Наприкінці першого розділу на підставі теоретичного аналізу літератури та її узагальнення формулюються вихідні положення, які будуть взяті студентом за основу його дослідження, визначатимуть напрям наукового пошуку.

1.2.5. Характеристика емпіричного розділу бакалаврської роботи

Студент повинен дати оцінку повноти вирішення поставлених завдань, оцінку одержаних результатів (характеристик, параметрів), порівняти їх з аналогічними результатами, одержаними іншими авторами. Наприкінці розділу потрібно зробити проміжні висновки у вигляді резюме. Це дозволяє

спростити формулювання загальних висновків у роботі.

Структура емпіричного розділу складається, як правило, з трьох підрозділів. У них описуються методи та методики для перевірки гіпотези емпіричного дослідження (з повною змістовою назвою методики, аббревіатурою назви, якщо вона є, і посиланням на автора методики у

дужках (за І.І. Іваненком); якщо автора методики не вказано (за викладом В.В.Петренка); якщо необхідно, вказується й автор модифікації). У цьому розділі здійснюється опис організації дослідження. Зразки самих методик та

таблиці первинних даних доцільно розміщувати у додатках. У тексті роботи необхідно представити аналіз отриманих емпіричних даних:

1. Повний, стилістично правильний та грамотний опис процедури та результатів емпіричного дослідження, переконливість аргументації.
2. Унаочнення (схеми, діаграми, графіки) та інтерпретація результатів емпіричного дослідження.

Існують варіанти структури емпіричного розділу, наприклад, коли у підрозділі 2.1 описується організація дослідження, у підрозділі 2.2 описується сама процедура дослідження – характеризуються всі методики, у підрозділі 2.3 – інтерпретація отриманих даних.

Наприклад:

РОЗДІЛ 2. ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ПЕРШОКУРСНИКІВ ДО НАВЧАННЯ

2.1. Методологічні засади дослідження адаптації студентів-першокурсників.

2.2. Вивчення чинників адаптації студентів-першокурсників.

2.3. Психологічна характеристика соціально-психологічної адаптованості та дезадаптованості першокурсників

Наступний варіант емпіричного розділу, де також у підрозділі 2.1 описується організація дослідження, а потім у кожному наступному підрозділі описується окрема методика (методики за напрямом, наприклад підрозділ 2.3 «Мотивація до успіху») і подається інтерпретація результатів за цією методикою.

Наприклад:

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОВИЗНАЧЕНОСТІ ЮНАКІВ

2.1. Організація дослідження професійної спрямованості старшокласників.

2.2. Дослідження потреб у досягненнях (ПД) (Ю.М.Орлов, В.І.Шкуркін, Л.П.Орлова).

2.3. Дослідження старшокласників на мотивацію до успіху.

2.4. Рекомендації щодо формування професійної спрямованості у старшокласників.

У ході проведення дослідження фіксуються значення всіх показників по кожному досліджуваному, а потім вносяться у загальногрупову матрицю даних. Обробку результатів дослідження доцільно розпочати зі складання таблиць отриманих даних. У таблицю можна внести не тільки числові дані, але і якісні (стать, національність, сімейний стан та ін.). Кожний рядок таблиці містить значення всіх показників одного досліджуваного. Імена і прізвища досліджуваних у таблиці не вказуються, оскільки це порушує принцип конфіденційності. Кращим є використання різних форм кодування, у тому числі – можна вказувати лише порядковий номер. По стовпцях заносяться показники досліджуваної ознаки по всім досліджуваним. Таким чином, у кожній клітинці таблиці записується лише одне значення показника даної ознаки одного досліджуваного.

У перших стовпцях краще розмістити такі соціально-демографічні показники, як стать і вік (кількість повних років), а також рівень освіти, робочий стаж, склад родини, соціальний стан (за необхідності) і т.д. Ці дані можуть слугувати підставою для розподілу вибірки на підгрупи.

Результатом експериментального дослідження є підтвердження чи спростування гіпотези. Завершується розділ стислим викладом результатів аналізу стану об'єкта і предмета дослідження, формулюванням виявлених закономірностей та тенденцій.

1.2.6. Характеристика загальних висновків бакалаврської роботи

Загальні висновки дають змогу підвести підсумок виконаної роботи. Потрібно співставити висновки з завданнями роботи і проаналізувати повноту їх вирішення. При їх формулюванні потрібно виконувати таке правило: кожний висновок присвячено певному аспекту теми; всі вони

розміщуються у певній логічній послідовності (відповідно до послідовності поставлених завдань). Висновки слід розглядати як відповіді на поставлені завдання.

У загальних висновках описуються найважливіші наукові та практичні результати, одержані у кваліфікаційній роботі, які повинні містити формулювання розв'язаної наукової проблеми (завдання), її значення для науки і практики. Далі формулюють висновки та рекомендації щодо наукового та практичного використання здобутих результатів.

У першому пункті висновків коротко оцінюють стан розробки питання. Потім розкриваються методи вирішення поставленої у роботі наукової проблеми (завдань), аналізуються результати практичного їх розв'язання, які порівнюються з матеріалами відомих досліджень.

У висновках необхідно наголосити на якісних і кількісних показниках здобутих результатів, обґрунтувати їх достовірність, викласти рекомендації щодо їх використання і перспективи подальшого дослідження проблеми.

1.2.7. Список використаних джерел

Список використаних джерел – елемент бібліографічного апарату, який містить бібліографічні описи використаних джерел і розміщується після загальних висновків. *Мінімальна кількість позицій у списку джерел літератури для бакалаврської роботи становить 30-35.* При вивченні стану проблеми за літературними джерелами доцільно дотримуватися такої послідовності роботи:

1. Ознайомитися з визначеннями основних понять, які належать до розглянутої теми, використовуючи словники й енциклопедії. У них можна знайти посилання на найбільш відомі роботи у даній області у вчених, які внесли основний вклад у дослідження явища, що аналізується. Крім цього, порівняння визначень понять і категорій дозволить виявити розбіжності у розумінні одного явища з позицій різних методологічних підходів, а це вже основа для виявлення протиріч у трактуванні дефініцій (понять, термінів). Ці

моменти варто описати і відповідно до цього визначити свою позицію і підходи до розв'язання даної проблеми.

2. Роботу з періодичними виданнями краще починати з останніх випусків поточного року і переглянути їх за п'ять останніх років. У журналах опубліковані статті як теоретичного характеру, так і результати прикладних, експериментальних досліджень. Крім того, всі статті містять список літератури, у тому числі й іноземних джерел, які відповідають змісту досліджуваної проблеми. Ця література допомагає зорієнтуватися у відборі авторів, які внесли найбільший внесок у розробку даної проблеми. Ці статті допоможуть зорієнтуватися у напрямках, методах дослідження, способах обробки і формах подання майбутнього експериментального матеріалу.

3. Наступний етап - знайомство і вивчення авторефератів дисертацій, захищених за визначеною проблемою. Їх аналіз може бути не тільки інформативним у визначенні проблеми, шляхів і методів її дослідження, але й надати допомогу у формулюванні мети, предмету та об'єкту дослідження. Допомогу у пошуку авторефератів може зробити Інтернет.

4. Читання основних літературних джерел. Краще починати читання з найбільш відомих авторів, що найчастіше цитуються, і тих, хто зробив найбільший внесок на початковому періоді вивчення проблеми - так легше буде зрозуміти зміст багатьох інших робіт. Доцільно спочатку переглянути відібрані книги, а не читати першу від початку і до кінця.

Автори, матеріали яких не згадувались у кваліфікаційної роботи, в список літератури не включаються.

1.2.8. Характеристика додатків

До додатків доцільно включати допоміжний матеріал, необхідний для повноти сприйняття роботи: зведені таблиці емпіричних даних, проміжні математичні розрахунки, графіки допоміжних емпіричних даних; методики, протоколи і матеріали дослідження; довідки про впровадження тощо.

1.2.9. Підготовка до захисту і захист кваліфікаційної роботи

Не пізніше, ніж за місяць до захисту робота подається науковому керівникові з метою підготовки ним відгуку.

Після перегляду керівником бакалаврської роботи і виправлення студентом зауважень, науковий керівник складає письмовий відгук, у якому розкриває:

- актуальність теми бакалаврської роботи і здатність випускника самостійно виконувати дослідження;

- рівень теоретичної і практичної

підготовки випускника, ступінь його творчої активності в розробці теми, наявність та вміння порівнювати, аналізувати варіанти рішень, обирати оптимальні.

Наприклад,

ВІДГУК

на кваліфікаційну роботу бакалавра

«Вплив неповної сім'ї на тривожність дітей старшого дошкільного віку»,

студентки 427 групи

Інституту психології та соціального забезпечення

Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського

Петренко Лілії Василівни

У дослідженні здійснено огляд психологічної літератури з питань тривожності дітей у старшому дошкільному віці. Визначено причини тривожності дітей з повних та неповних сімей та здійснено аналіз портрету тривожної дитини. Авторка здатна самостійно працювати над науковою проблемою.

У ході роботи Л.В.Петренко дослідила тривожність дітей у старшому дошкільному віці за допомогою валідних методик, вміє інтерпретувати отримані дані та розробляти рекомендації.

Також нею виявлено рівень тривожності у дошкільників з повних та неповних сімей.

Вихідні дані кваліфікаційної роботи можуть бути використані вихователями та батьками дітей старшого дошкільного віку.

Робота Лілії Василівни Петренко відповідає всім вимогам, що висувають до такого типу робіт, може бути допущена до захисту перед екзаменаційною комісією.

Науковий керівник -

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри теоретичної

та прикладної психології

Шевченко В.В.

Після отримання відгуку наукового керівника робота направляється на рецензування. Рецензія може бути надана викладачами інших кафедр, які мають наукові ступені та звання у галузі психології, або провідними фахівцями у галузі психології. У висновку рецензент відзначає:

- актуальність розробленої теми та можливість впровадження її результатів у практику;
- ступінь самостійності випускника, його вміння використовувати набуті знання при вирішенні практичних завдань, навички роботи з вітчизняною та зарубіжною літературою, вміння аналізувати й узагальнювати матеріал;
- якість оформлення роботи.

Наприклад:

РЕЦЕНЗІЯ**на кваліфікаційну роботу бакалавра****«Вплив неповної сім'ї на тривожність дітей старшого дошкільного віку», студентки 427 групи****Інституту психології та соціального забезпечення****Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського,****Петренко Лілії Василівни**

У дослідженні здійснено теоретичний огляд літератури проблеми тривожності у дітей дошкільного віку. Авторка вміє узагальнювати, порівнювати та систематизувати інформацію з першоджерел по даній тематиці.

У ході роботи Л.В. Петренко самостійно провела дослідження тривожності дітей на базі дошкільного навчального закладу за допомогою валідних методик..

Визначено причини тривожності та страхів у дошкільному віці у повних та неповних сім'ях, аспекти тривожності та психологічний портрет тривожної дитини.

Авторкою запропоновано рекомендації вихователям та батькам по зниженню рівня тривожності дітей старшого дошкільного віку. Робота оформлена охайно.

Зміст роботи Лілії Василівни Петренко дозволяє зробити висновок, що робота є самостійно виконаним і завершеним дослідженням, яке відповідає всім вимогам, що ставлять до кваліфікаційних робіт освітньо-кваліфікаційного рівня « бакалавр».

Рецензент -

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри загальної

та вікової психології

МНУ ім. .О. Сухомлинського

Овчаренко О.М.

Після рецензування виправлення у роботі не допускаються. Рецензія представляється у письмовому вигляді за п'ять днів до захисту.

Готуючись до захисту виконаної роботи, студент складає тези або конспект свого виступу, у якому має:

- обґрунтувати актуальність теми бакалаврської роботи;
- зазначити об'єкт, предмет, гіпотезу, мету, завдання, методи та базу бакалаврського дослідження, практичну значущість, структуру роботи;
- викласти основні результати проведеного дослідження;
- окреслити можливість використання результатів дослідження у практичній діяльності.

При підготовці до захисту треба визначитися, чи потрібний для цього наочний матеріал (таблиці, малюнки, схеми, діаграми тощо) і підготувати його заздалегідь у вигляді комп'ютерної презентації. Потрібно також заздалегідь продумати відповіді на можливі запитання під час захисту.

Захист кваліфікаційної роботи відбувається публічно на засіданні екзаменаційної комісії. Порядок захисту кваліфікаційних робіт бакалаврів встановлено Положенням про екзаменаційні комісії. Студент повинен пред'явити екземпляр оформленої згідно з вимогами, надрукованої і переплетеної роботи, а також підписаний відгук наукового керівника і рецензію – (від фахівця з науковим ступенем, який працює у цій галузі на іншій кафедрі чи в іншому ВНЗ).

Бакалавру надається час для виступу від 7 до 10 хвилин. За цей час він повинен:

- обґрунтувати актуальність теми бакалаврської роботи;
- назвати об'єкт, предмет, гіпотезу мету, завдання, методи та базу бакалаврського дослідження, практичну значущість, структуру роботи;
- викласти основні результати проведеного дослідження;
- можливість використання результатів дослідження у практичній діяльності.

Потім він відповідає на запитання членів екзаменаційної комісії. Відповідь повинна бути короткою, проте чіткою, обґрунтованою і вичерпною.

Після успішного захисту кваліфікаційна робота бакалавра зберігається в архіві деканату.

1.3. Вимоги до кваліфікаційних робіт студентів-магістрів

1.3.1. Загальний опис мети написання комплексної кваліфікаційної роботи

Комплексна кваліфікаційна робота – це самостійне дослідження, виконане студентом на завершальному етапі навчання в університеті. Наукова робота є важливою формою самостійної освітньої діяльності магістранта, у процесі якої він отримує знання, вміння та навички у проведенні наукових досліджень. Вона є кваліфікаційним елементом, на підставі якого Екзаменаційна комісія визначає рівень теоретичної підготовки випускника, його готовність до самостійної роботи за фахом і приймає рішення про присвоєння кваліфікації [6]. Метою підготовки кваліфікаційної роботи є поглиблення студентом теоретичних і практичних знань з обраного напрямку спеціалізації, вироблення умінь застосовувати їх при вирішенні конкретних практичних завдань, а також виявлення ступеня підготовки випускника до самостійної практичної діяльності.

Працюючи над кваліфікаційною роботою, студент має засвоїти навички правильної постановки проблеми та обґрунтування її актуальності, формулювання мети і завдань, побудови логічного плану й оптимальної структури дослідження, роботи з джерелами інформації, аналізу та оцінки

різних аспектів об'єкту дослідження, обґрунтування власних узагальнень, висновків і пропозицій [2, 3].

Магістерська кваліфікаційна робота зорієнтована на:

- розширення теоретичних знань із фахової підготовки;
- систематизацію та самостійний аналіз сучасних підходів до розв'язання складних питань, пов'язаних з новітньою інтерпретацією певних наукових проблем, що є об'єктом цього дослідження;
- поглиблення знань з суміжних наук;
- подальше вдосконалення вмінь та навичок самостійної роботи студентів з науковою літературою, виявлення тенденцій і закономірностей досліджуваних процесів;
- формування вмінь самостійно визначати об'єкт та етапи магістерського дослідження, обґрунтовувати систему заходів, необхідних для розв'язання теоретичних та прикладних завдань; розвиток умінь самостійно формулювати наукові висновки та найвагоміші науково-практичні рекомендації.

1.3.2. Структура комплексної кваліфікаційної роботи магістра

Робота складається з:

- ⇒ Титульного аркуша (див. додаток В).
- ⇒ Змісту (1-2 сторінки).
- ⇒ Вступу (3 сторінки).
- ⇒ Теоретичної частини (приблизно 15-20 сторінок).
- ⇒ Емпіричної частини (приблизно 15-20 сторінок).
- ⇒ Формувальний експеримент (приблизно 15- 20 сторінок).
- ⇒ Висновків (2-3 сторінки).
- ⇒ Списку використаних джерел (45-50 джерел).
- ⇒ Додатків (кількість сторінок необмежена: до загального обсягу роботи додатки не рахуються).

Рекомендований обсяг роботи – 60-70 сторінок основного тексту (без додатків).

1.3.3. Детальна характеристика кожного розділу комплексної кваліфікаційної роботи

Вступ роботи повинен містити у чіткій послідовності такі компоненти:

➤ **Актуальність.** Подається у вигляді критичного аналізу стану проблеми та шляхів її розв’язання, обґрунтування необхідності досліджень з теоретичної та практичної точки зору. Пояснення актуальності теми дослідження здійснюється на основі аналізу проблемної ситуації, яка відображає суперечність між реальним станом об’єкта дослідження та потребами його подальшого дослідження. Далі стисло описують, що зроблено для розв’язання проблеми. Після цього окреслюють недостатньою мірою вивчені її аспекти та обґрунтовують власний вибір теми дослідження (також див. п. 1.2.3.).

***Наприклад,** тема роботи «Динаміка страхів від юності до зрілості».*

***Актуальність.** Проблема страху і тривожності є багатовіковою в історії людства. Перші спроби раціоналізувати і типологізувати уявлення людини про страхи зробили старогрецькі і римські мислителі Діоген, Сенека, Епікур, Лукрецій, Платон, Аристотель, Цицерон. Вони описували причини виникнення і виявлення страху [43]. У розумінні феномену страху ми зустрічаємося з багатоваріантним його визначенням. За кожним визначенням стоїть солідна експериментальна база, яка послужила підставою того, що в сучасній психологічній науці склалася певна система вивчення страху, котра включає наукові напрямки, підходи, теорії, що визначають особливості виникнення і протікання страху.*

Згідно з офіційними даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), за останні 65 років загальна кількість хворих на неврози зросла в 24 рази. Це обумовлено надлишком інформації (додатковий стресовий фактор),

бурхливими темпами життя, економічними труднощами і багатьма іншими соціальними і біологічними причинами. За іншими даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, під час стихійних лих, катастроф, природних катаклізмів від отриманих травм гинуть до 30 % людей. Інші вмирають від страху. Страх породжує побоювання перед повторенням негативної ситуації. І люди, замість подолання психологічного бар'єра, починають навмисне уникати певних ситуацій, заздалегідь побоюючись того, що вони можуть обернутися для них неприємностями [19].

За прогнозами цієї ж організації, до 2020 року депресія, однією з причин якої є страх, вийде на перше місце серед захворювань у світі, обігнавши сьогоднішніх лідерів – інфекційні й серцево-судинні захворювання. Вже сьогодні вона є найпоширенішим захворюванням, на яке страждають жінки [3].

Страх завжди був об'єктом вивчення спеціалістів різних галузей науки: філософів, соціологів, психологів, психіатрів, фізіологів, істориків. І кожен з них уявляв цей феномен людської психіки по-своєму. Серед науковців, які займалися даною проблемою, представники багатьох галузей психології: П.К. Анохін, І.П. Павлов, М.Н. Русалова, В.В. Суворова, А. Бандура, Е. Гельгорн, К. Ізард, В. Кеннон, Л.А. Орбелі, Я. Рейковський, В.К. Вілюнас, П.В. Симонов, В. Вундт, А.Р. Лурія, З. Фрейд [3, 5, 8, 9, 11, 14, 18, 19, 22, 25, 28, 31, 33].

Людині на різних етапах життя притаманні різні види та форми страхів. Можна наводити безмежну кількість можливих і неможливих страхів, тільки офіційних назв існує понад 300 [34]. Часто страхи заважають жити людині, руйнують плани, не дають змогу досягнути бажаних успіхів, та, врешті-решт, ламають долю самої людини. І це може бути навіть доросла, зріла людина із освітою та з неабиякими здібностями, але з наявністю повної безпорадності щодо контролю своїх страхів. І все тому, що страхи та фобії не мають ані вікових, ані інтелектуальних, ані матеріальних, ані статусних обмежень.

Сучасна наука констатує наявність складних клінічних форм страхів (фобій) у кожної дев'ятої людини планети, а за своє життя кожна четверта людина перебуває хоча б один раз під впливом того чи іншого тривожного розладу [23]. Українці не є виключенням з цієї статистики, більше того, соціально-економічна нестабільність, сучасні кризові явища, брак впевненості у майбутньому, ментальні особливості та національні традиції сімейного виховання сприяють масовому зростанню тривоги та страхів у пересічних громадян. За результатами соціологічного опитування агентством «СтатІнформКонсалтинг» найбільш поширені страхи українців – це страх хвороби (26,1% опитаних), смерті (16%) та втрати роботи (8%), при цьому лише 6% опитаних заявили, що нічого не бояться [34]. Тому проблема прояву страху на різних етапах онтогенезу людини актуальна тим, що в даний час збільшилася кількість людей різного віку, що відрізняються інтенсивними формами страхів.

Отже, необхідний детальний аналіз видів, форм та причин страхів людей на різних етапах онтогенезу, щоб застосовувати методи та шляхи їх подолання відповідно до вікових особливостей прояву страхів. Це і зумовило вибір теми кваліфікаційної роботи.

➤ **Об'єкт, предмет.**

Об'єкт дослідження визначається разом з вибором теми і є тим психічним феноменом, який вивчається: психічні процеси, стани, психологічні якості особистості, міжособистісні відносини тощо. Під об'єктом дослідження розуміються об'єктивні, не залежні від дослідника стани, процеси, властивості чи особливості діяльності. Визначення об'єкта пов'язано з відповіддю на питання: що розглядається?

Предмет дослідження позначає аспект розгляду об'єкта, дає уявлення про те, як розглядається об'єкт. Поняття предмет вужче від поняття об'єкт. Предмет дослідження — це не просто один аспект, частина об'єкта, а такий аспект, завдяки котрому можна зрозуміти сутність об'єкта, збагатити

уявлення про характеристики об'єкта загалом, тобто визначення предмету пов'язано з відповіддю на питання: як розглядається об'єкт дослідження?

Наприклад, у науковій роботі на тему „Особливості оцінної тривожності у старшокласників”:

Об'єкт дослідження: емоційна сфера старшокласників.

Предмет дослідження: особливості оцінної тривожності у старшокласників.

У науковій роботі на тему «Особливості комунікації в молодій сім'ї».

Об'єкт дослідження: комунікативний процес між подружжям.

Предмет дослідження: особливості комунікації у подружніх парах з сімейним стажем до трьох років.

➤ **Гіпотеза.**

Гіпотеза дослідження – це науково обґрунтоване припущення, передбачення ходу дослідження та його результату. Формулюючи гіпотези дослідження, необхідно враховувати, що:

1. гіпотеза не повинна містити поняття, які теоретично чи експериментально не можуть бути інтерпретовані;
2. гіпотези слід формулювати як припущення;
3. гіпотезу слід формулювати так, щоб можна було її перевірити, тобто дослідник повинен мати змогу здійснити адекватні дослідницькі процедури [4].

Для правильної розробки та побудови гіпотези потрібно визначитися у розумінні явища, яке є об'єктом дослідження, усвідомити його структуру, функції та зв'язки та синтезувати отримані знання у гіпотезу дослідження.

Наприклад,

Тема «Особливості комунікації в молодій сім'ї».

Гіпотеза: проблеми комунікативного характеру виникають внаслідок невміння або небажання вислухати партнера, страху поділитися своїми проблемами, прагнення перенести відповідальність за виникаючі конфлікти на протилежну сторону.

Тема: «Інтерпретація смислу життя юнаками з різним сприйняттям часу».

Гіпотеза:

1. У досліджуваних, які сприймають час як насичений, структурований, буде вищий рівень усвідомлення життя та особистісної зрілості порівняно з людьми, що сприймають час інакше.
2. У досліджуваних, які сприймають час як емоційно позитивний, буде вищий рівень усвідомлення життя та особистісної зрілості порівняно з людьми, що сприймають час інакше.

Тема: "Гендерні особливості сучасних підприємців".

Гіпотеза: У підприємців-чоловіків більше розвинуті емоційно-вольові якості характеру порівняно з підприємцями-жінками, а у підприємців-жінок більше розвинуті комунікативні якості характеру порівняно з підприємцями-чоловіками.

Тема: «Особливості оцінної тривожності у старшокласників з різними навчальними досягненнями».

Гіпотеза:

– з віком (від 8-го до 11-го класу) страхи і тривожність в учнів зменшуються;

– учні, які мають більш високі навчальні досягнення характеризуються підвищеною оцінною тривожністю, порівняно з однолітками, у яких навчальні досягнення нижчі;

– учні, які мають високі навчальні досягнення характеризуються спрямованістю на знання, тоді як учні з низькими навчальними досягненнями виявляють спрямованість на оцінку.

➤ **Мета дослідження.** Мета роботи – це обґрунтоване уявлення про загальні результати наукового пошуку. У ній формулюється загальний задум дослідження. Мета повинна бути визначена чітко та лаконічно. Мета роботи зазвичай тісно переплітається з назвою роботи і повинна чітко вказувати, яке питання вирішується у роботі. У формулюванні мети мають бути слова: «вивчити...», «дослідити...», «проаналізувати...», «визначити...» та ін. [3].

Наприклад,

Тема: “Особливості соціального інтелекту студентів з різною академічною успішністю”

Мета: виявити особливості прояву соціального інтелекту у студентів с різним рівнем навчальних досягнень.

Тема: «Динаміка навчальної мотивації у старшокласників з різними навчальними досягненнями».

Мета дослідження - експериментально виявити домінуючі мотиви навчання у старшокласників з різною успішністю, та встановити динаміку їхньої мотивації протягом навчання у старшій школі (з 8-го по 11-й клас).

Тема: “Динамічні перетворення у мотиваційній сфері студентів під час екзаменаційної сесії”.

Мета дослідження: дослідити динаміку змін у мотиваційній сфері студентів під впливом екзаменаційного процесу.

➤ **Завдання** – покликані дати уявлення про те, що слід зробити для досягнення мети. Завдання дослідження мають включати як теоретичний, так і практичний аспекти роботи, чітко показують, що має бути зроблене (які теоретичні аспекти проаналізовано, які теоретичні підходи будуть порівнюватися, як будуть отримані емпіричні дані, які способи аналізу повинні бути застосовані для опрацювання отриманих даних, які рекомендації мають бути розроблені на основі отриманих даних) [4].

Зазвичай перелік завдань починається фразами: *«Згідно з метою та гіпотезою дослідження нами було поставлено такі завдання:...»* або *«Досягнення мети дослідження передбачало розв'язання таких завдань: .....»*.

Кількість завдань має становити 4-5.

1. Вивчити стан проблеми, узагальнити погляди науковців щодо цієї проблеми у психологічній науці та виокремити ті частини проблеми, які є недостатньо вивченими, або взагалі недослідженими.
2. Емпіричним шляхом визначити особливості..... (далі згідно специфіки дослідження). Наприклад, *емпіричним шляхом встановити особливості прояву професійної мотивації персоналу організації.*
3. З'ясувати ...(далі згідно мети дослідження). *Наприклад, з'ясувати особливості взаємозв'язку професійної мотивації та задоволеності працею у персоналу організації.*
4. Розробити та впровадити корекційно-розвивальну програму, спрямовану на... (далі згідно мети формувального експерименту) (наприклад, *підвищення професійної мотивації персоналу та визначити ефективність цієї програми.*).

Наприклад, **тема** «Проблема соціалізації дітей-сиріт в інтернатних закладах».

Завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми соціальної адаптації дітей-сиріт в сучасній психологічній літературі та виокремити недостатньо дослідженні аспекти проблеми.
2. Дослідити психологічні особливості соціальної адаптації дітей-сиріт до сучасних умов життя.
3. Визначити особливості соціалізації соціальних сиріт у сучасному світі.
4. Розробити програму психокорекційної роботи з дітьми-сиротами та соціальними сиротами для їх успішної соціальної адаптації до сучасних умов життя.

Наприклад, **тема** «Особливості оцінної тривожності у старшокласників з різними навчальними досягненнями».

Завдання дослідження:

1. Провести теоретичне дослідження особливостей оцінної тривожності старшокласників в сучасній науковій літературі.
2. З'ясувати вікову динаміку у прояві оцінної тривожності та спрямованості у навчанні в старшокласників 8-11-х класів.
3. Встановити відмінності у прояві оцінної тривожності та спрямованості у навчанні в старшокласників залежно від рівня їх навчальних досягнень.
4. Розробити корекційну програму, спрямовану на зниження оцінної тривожності у старшокласників залежно від рівня їхніх навчальних досягнень.

➤ **Методи та методики.** Обґрунтований вибір методів спирається перш за все на розуміння специфіки об'єкту і предмету дослідження, а ось

вже конкретні методики визначаються поставленими задачами й умовами проведення дослідження. Обґрунтування вибору методів дослідження наводиться у програмі дослідження [5]. Для наукового вирішення психологічної проблеми зазвичай використовується комплекс методів, розробляється і реалізовується певна методика (сукупність методів у дії).

Наприклад,

Методи дослідження: У дослідженні використано комплекс теоретичних й емпіричних методів та методи статичної обробки даних.

Теоретичні методи: аналіз, синтез, узагальнення даних з обраної теми дослідження. До комплексу **емпіричних** методів включено: спостереження, бесіда та психодіагностичні методики: “Мотиваційна структура навчальної діяльності” (М.І. Алексєєва, М.Т. Дригус); “Спрямованість на отримання знань” і “Спрямованість на отримання оцінки” (Є.П. Ільїн, Н.А. Курдюкова); “Мотивація успіху” і “Мотивація уникнення невдач” (Т. Елерс); “Шкала тривожності” (Г.М. Прихожан); включене спостереження експериментатора як практичного психолога ліцею; структуроване інтерв’ю; методи математичного опрацювання експериментальних даних (кореляційний аналіз та кутове перетворення Фішера).

Наприклад,

Методи дослідження. Для досягнення мети й вирішення завдань використано такі теоретичні методи: теоретичний аналіз і узагальнення наукової та навчально-методичної інформації; загальні емпіричні методи – спостереження, анкетування, бесіда; тестові методики (тест-опитувальник А. В. Фурмана «Особистісної адаптивності школярів», методика «Оцінки мотивів досягнень», методика «Стиль спілкування» та «Шкала самооцінки»). У процесі обробки даних застосовувались методи математичної статистики (кластерний аналіз, коефіцієнт кореляції r -Пірсона). При обробці даних використовувався пакет статистичних програм для ПК SPSS 13.

Наприклад, методи:

1. Теоретичне узагальнення матеріалу.

2. Використання методів психодіагностики: методика „Спрямованість на оцінку” (Е.П.Ільїн, Н.А.Курдюкова) [24], методика „Спрямованість на отримання знань” (Е.П.Ільїн, Н.А.Курдюкова) [24], „Опитувач оцінної тривожності” (Ч.Д.Спілбергера) [15], методика „Діагностика рівня шкільної тривожності” (Філіпса) [24].

3. Використання апарату математичної обробки даних (U – критерій Манна – Уїтні та критерій t - Стьюдента).

➤ **База дослідження.** Необхідно дати коротку інформацію щодо місця проведення дослідження, організації, на базі якої проводилося дослідження, та опис кількості осіб та інших важливих для дослідження особливостей. Кількість вибірки дослідження має становити не менше 30 осіб (для неспецифічних вибірок).

Наприклад, дослідження проводилося в ДІЗО №20 та виправних колоніях Миколаївської області № 93, 83, 72. Вибірка досліджуваних: 30 осіб. З них ВІЛ – інфікованих ув'язнених 18 осіб, не ВІЛ – інфікованих ув'язнених 12 осіб.

Наприклад, в експериментальній роботі брало участь 108 старшокласників Морського ліцею ім. проф. М.Александрова і ЗОШ № 42 м. Миколаєва.

➤ **Практична значущість.** Повинна містити результати власних досліджень, що можуть бути впроваджені у практику. Практичне значення роботи розкриває перспективи впровадження отриманих у роботі результатів у практику, характеризує коло осіб, які можуть використати результати дослідження у своїй діяльності.

Наприклад, тема «Соціальний інтелект у юнаків та дівчат».

Практична значущість роботи полягає в тім, що результати роботи відкривають перспективу дослідження значущості соціального інтелекту як важливого фактору успішності навчання і фактору розвитку міжособових стосунків, так і професійно важливої якості майбутніх спеціалістів, що дає

зможу прогнозувати їх подальшу успішність діяльності. Матеріали емпіричного дослідження можуть бути використані практичними психологами при проведенні індивідуальної та групової роботи з студентами, викладачами ВНЗ, а також для розробки програм активізації розвитку соціального інтелекту.

Наприклад, тема «Особливості взаємовідносин між невісткою та свекрухою в сучасній сім'ї».

Практична значущість роботи полягає в тому, що отримані експериментальні результати допоможуть урегулювати сімейні проблеми, знизити конфліктність та знайти порозуміння між невісткою та свекрухою, що буде сприяти стабілізації сім'ї і зниженню випадків розлучень. За результатами проведеного дослідження розроблено корекційно-розвивальну програму для корекції сімейних взаємовідносин між невісткою – свекрухою та чоловіком/сином.

Наприклад, тема “Динаміка синдрому емоційного вигорання викладачів”.

Практична значущість роботи полягає в тому, що за результатами проведеного дослідження буде розроблено програму та рекомендації, якіможна застосовувати для профілактики та корекції синдрому “емоційного вигорання” у викладачів. Рекомендації допоможуть викладачам справлятися зі щоденними психологічними перевантаженнями та емоційними потрясіннями, зменшать рівень психоемоційної напруженості, що зменшить схильність до емоційного вигорання.

➤ **Апробація роботи.** Наводяться дані щодо участі автора у конференціях, круглих столах, наявності його публікацій з обраної теми.

Наприклад, результати дослідження були представлені на Міжнародній студентській науково-практичній конференції «Соціально-психологічні умови розвитку особистості у сучасному суспільстві» (м. Одеса, 27 травня 2018 р.).

➤ **Структура роботи.** Зазначається, з яких елементів складається робота, та її обсяг (кількість сторінок, таблиць, схем, використаних джерел, додатків). Наприклад: *Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та додатків. Список літератури містить 49 наукових джерел. Робота містить 8 таблиць, 3 рисунки, 6 додатків. Загальний обсяг роботи 63 сторінки.*

1.3.4. Характеристика теоретичного розділу комплексної кваліфікаційної роботи

Перший розділ роботи присвячується аналізу теоретичних джерел з проблеми. У ньому описуються встановлені факти, закономірності, які являють собою теоретичну основу дослідження, що дозволяє визначити ступінь дослідженості проблеми та ті сторони, що залишилися поза увагою авторів.

У розділі висвітлюють теоретичне обґрунтування проблеми, що досліджується, розглядають її сутність, значення, класифікаційні характеристики, історію та сучасні тенденції предмета дослідження, методичні підходи тощо. Розкриття теоретичних питань повинно мати елементи наукової новизни з формуванням власної позиції щодо проблематики дослідження.

Типові помилки при написанні теоретичного розділу дослідження:

- недотримання вимог цитування та посилань на авторів;
- посилання на авторів подаються без аналізу чи представлення власної позиції автора;

- подаються розгорнуті та детальні характеристики понять, які не є базовими для означеної проблеми дослідження;
- теоретична частина за обсягом значно переважає емпіричну.
- компіляція (поєднання готових фрагментів чужих досліджень без власної обробки джерел);
- відсутність єдиного стилю, синтаксичної та стилістичної грамотності [5].

Приклади назви розділу та параграфів (також див п. 1.2.4.):

Тема «Особистісні проблеми обдарованих старшокласників»

РОЗДІЛ І. ОБДАРОВАНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Визначення та зміст поняття обдарованості.

1.2. Психолого-педагогічний аналіз проблеми обдарованості у вітчизняній та зарубіжній науці.

1.3. Особливості формування особистості обдарованих учнів у сучасній школі.

1.4. Специфіка психологічних проблем обдарованих та здібних школярів.

1.3.5. Характеристика емпіричного розділу кваліфікаційної роботи (констатувальний експеримент)

Емпірична частина складається з декількох параграфів, у яких міститься:

- обґрунтування гіпотези дослідження;
- загальна характеристика об'єкта, методів дослідження, структура дослідження;
- характеристика вибірки;
- послідовність проведення емпіричного дослідження;
- загальна характеристика методів статистичного аналізу, що використані у роботі;

- результати емпіричного дослідження у вигляді таблиць, малюнків;
- аналіз отриманих у результаті емпіричного дослідження даних;
- співставлення їх з даними, отриманими в інших дослідженнях (також див. п. 1.2.5.).

У роботі доцільно застосувати не менше 3-4 методик, які б стали основними під час проведення аналізу. У тексті другого розділу доцільно надати назви методик та обґрунтування їх вибору. Зразки методик можуть наводитись у додатках. У разі, якщо методика є авторською модифікацією чи адаптацією стандартної методики, авторський варіант треба докладно описати і вказати мету її модифікації (адаптації), навести текст.

Результати проведення констатувального етапу експерименту можуть бути оформлені таким чином:

- одночасно описати всі методики (в одному параграфі); потім результати за первинними матметодами та за вторинними;
- описати методику, потім результати за нею та їхню інтерпретацію, потім так само з наступними методиками (тобто кожен параграф містить як опис методики, так й отримані за нею результати);

Приклади назви розділу та параграфів:

Тема: «Особливості професійної мотивації працівників супермаркетів»

РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ МОТИВАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ СУПЕРМАРКЕТІВ.

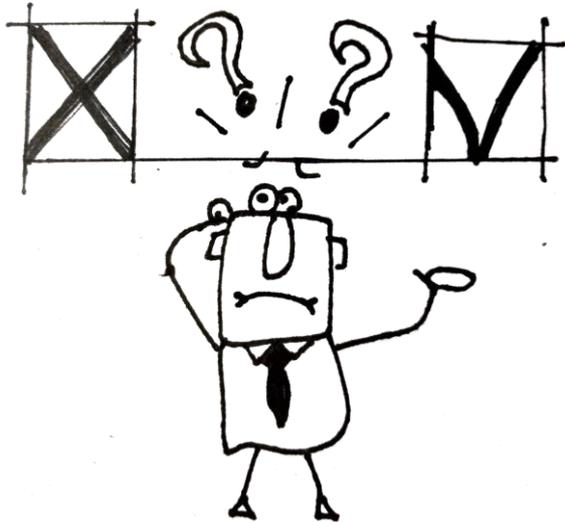
2.1 Програма дослідження професійної мотивації у працівників супермаркетів.

2.2 Оцінка професійної діяльності працівників Фокстроту та ФоксМарту.

2.3 Оцінка ступеня задоволеності роботою працівників Фокстроту та ФоксМарту.

2.4 Діагностика складових задоволеності роботою у працівників Фокстроту та ФоксМарту.

1.3.6. Характеристика розділу, що містить результати формувального експерименту

Кваліфікаційна робота магістра повинна включати у себе результати формувального етапу експерименту. Формувальний експеримент – метод простежування змін психіки у процесі активного впливу дослідника на випробуваного. Формувальний експеримент має на меті не просту констатацію рівня сформованості тієї чи іншої діяльності, розвитку тих чи інших сторін психіки, а їх активне формування або виховання. У цьому випадку створюється спеціальна експериментальна ситуація, яка дозволяє не тільки виявити умови, необхідні для організації необхідного поведження, але й експериментально здійснити цілеспрямований розвиток нових видів діяльності, складних психічних функцій і глибше розкрити їх структуру.

Формувальний експеримент включає низку етапів.

На першому етапі встановлюється фактичний стан і рівень того психічного процесу, властивості, ознаки, на які ми надалі збираємося впливати. Іншими словами, здійснюється психологічна діагностика тієї чи іншої сторони психічного розвитку (констатувальний етап експерименту). На основі отриманих даних дослідник, виходячи з теоретичних уявлень про характер і рушійні сили розвитку цієї сторони психіки, розробляє план активного психолого-педагогічного впливу, тобто прогнозує шлях розвитку даного явища.

На другому етапі здійснюється активне формування досліджуваної властивості у процесі спеціально організованого експериментального впливу.

На заключному етапі проводиться дослідження, за результатами якого ми оцінюємо зміни, що відбулися і вимірюємо результати.

Щоб переконатися, що зміни, зафіксовані після проведення формульованого експерименту, сталися саме від їх впливу, необхідно порівняти отримані результати не тільки з вихідним рівнем, але і з результатами у групах, де експеримент не проводився. Такі групи називаються контрольними. Обидві групи повинні бути однаковими за віком та соціальними критеріями.

Приклади назви розділу та параграфів:

Тема: «ПСИХОЛОГІЧНЕ ПОСЕРЕДНИЦТВО ЯК ТЕХНІКА «КОНФЛІКТ-МЕНЕДЖМЕНТУ» В СУЧАСНІЙ СІМ'Ї»

РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОСЕРЕДНИЦТВА ЯК ТЕХНІКИ «КОНФЛІКТ-МЕНЕДЖМЕНТУ»

3.1. Програма формульованого експерименту.

3.2. Результати впровадження «психологічного посередництва» у практику вирішення сімейних конфліктів.

Програма формульованого експерименту включає у себе план, структуру, та характеристику конкретних заходів, їх мету та завдання, етапи впровадження, характеристику вибірки, контрольної й експериментальної груп. Сама програма викладається безпосередньо у тексті розділу, у додатки є сенс виносити завдання до конкретних вправ та їхній опис.

1.3.7. Характеристика загальних висновків кваліфікаційної роботи

У висновках містяться підсумки проведеного дослідження, основні наукові та практичні результати, рекомендації щодо їх науково-практичного використання (також див. п. 1.2.6). Висновки формулюються відповідно до поставлених завдань. Висновки мають бути чіткими, лаконічними, оперувати конкретними даними, отриманими у результаті дослідження. Висновки

бувають теоретичними та практичними: це узагальнення отриманих результатів та зазначення перспектив подальших досліджень.

Наприклад, **тема:** «Інтерпретація смислу життя юнаками з різним сприйняттям часу».

Загальні висновки:

1. Аналіз сучасної наукової літератури засвідчив, що кожна людина одночасно живе у двох вимірах – зовнішньому та внутрішньому. Внутрішній час життя людини майже не співпадає із зовнішнім. Інтерпретація людиною смислу свого життя тісно пов'язана зі ставленням до свого психологічного часу.

2. В роботі підтверджена основна гіпотеза про те, що у досліджуваних, які сприймають час як насичений, структурований, будуть вищі показники осмисленості життя та особистісної зрілості порівняно з тими досліджуваними, які сприймають час інакше. У всіх групах, які сприймають час як насичений і структурований, більша частина досліджуваних характеризується середніми показниками осмисленості життя.

3. Підтвердилася також основна гіпотеза про те, що досліджувані, які сприймають час як емоційно позитивний, будуть вищі показники осмисленості життя порівняно з тими досліджуваними, які сприймають час інакше. Рівень особистісної зрілості в таких групах в цілому є задовільним, але за окремими шкалами спостерігаються незадовільні показники.

4. В результаті емпіричної обробки даних виділено найбільш оптимальну групу за всіма показниками осмисленості життя та особистісної зрілості – це група 7. Ми припускаємо, що сприйняття часу як континуально-дискретного, насиченого та емоційно нейтрального обумовлює більш чітку інтерпретацію смислу свого життя та вищий рівень особистісної зрілості. На наш погляд, саме помірне представлення в картині часу досліджуваних показників дискретності та континуальності,

зокрема сприйняття часу як цілісного на фоні насиченості часу обумовлює такі результати.

5. Після інтерпретації результатів дослідження виділено також найбільш несприятливі по всім показникам групи. Це група 9, що характеризується дискретним, помірно напруженим та емоційно негативним сприйняттям часу, та група 11, що сприймає час як дискретний, ненапружений та емоційно позитивний. На нашу думку, саме суперечливість характеристик дискретності та ненапруженості сприйняття часу обумовлює низький рівень осмисленості життя та особистісної зрілості.

6. Для оптимізації використання часу нами розроблено та апробовано програму, спрямовану на розвиток навичок самоорганізації особистості в юнацькому віці.

1.3.8. Список літератури до роботи

До списку використаних джерел слід уключати джерела, на які у тексті є посилання. Список складається з нормативних документів, вітчизняної та зарубіжної наукової та спеціальної літератури, фахових видань, електронних ресурсів. Список використаних джерел подають за алфавітним принципом: український алфавіт береться за основу для подання літератури, написаної кирилицею, англійський – для літератури латинських абеток. Список повинен містити 40-50 найменувань (монографії, статті, збірники тощо) (також див. п. 1.2.7).

1.3.9. Характеристика додатків до магістерської роботи

У додатках наводяться допоміжні матеріали: розширені таблиці, проміжні розрахунки, копії документів, ілюстрації допоміжного характеру, програмне забезпечення для розв'язання задач тощо. Таблиці, що містять

сирі результати, математично не оброблені, тобто не узагальнені, слід наводити у додатках. Результати, які є узагальненням дослідження, оформлюються у таблиці і наводяться безпосередньо у тексті розділу. У додатки слід виносити елементи, що відносяться до формульованого експерименту, але є проміжними, додатковими, а саме безпосередній опис вправ для тренінгових та корекційних програм, особливо, якщо ці вправи є загальновикористованими, не авторськими.

1.3.10. Підготовка до захисту роботи

Не пізніше ніж за місяць до захисту робота подається науковому керівникові з метою підготовки ним відгуку. Після перегляду керівником кваліфікаційної роботи і виправлення студентом зауважень, науковий керівник складає письмовий відгук.

Приклади відгуків на кваліфікаційну роботу:

ПРИКЛАД 1.

Відгук
на кваліфікаційну роботу
„Особливості оцінної тривожності у старшокласників”
студентки 617 групи
Факультету педагогіки та психології
Миколаївського національного університету
імені В.О. Сухомлинського
Петренко С.Т.

Кваліфікаційна робота Петренко С.Т. є оригінальним дослідженням, що включає науково обґрунтовані теоретичні й експериментальні нароби, які становлять певний внесок у педагогічну психологію.

У вступі переконливо доведена актуальність теми дослідження, чітко окреслено об'єкт, предмет, мету і гіпотези. Коректно визначені завдання, розроблено шляхи і методи їх розв'язання. Поставлені в ході дослідження завдання знаходять змістовне розв'язання завдяки використаному комплексу психодіагностичних методик, що дали змогу всебічно розглянути проблему ставлення старшокласників до оцінок та виникнення оцінної тривожності.

У теоретичному розділі аналізуючи сучасний стан проблеми оцінної тривожності у науковій літературі дипломниця перейшла від широких психологічних концепцій, що розглядають страх та тривогу, до конкретних уявлень про оцінну тривожність та екзаменаційний стрес у старшокласників.

Експериментальне дослідження проведено на високому рівні. Зібрано дуже великий емпіричний матеріал, який коректно із застосуванням апарату математичної обробки даних. Обсяг вибірки – у 362 особи – свідчить про надзвичайну активність та працездатність Петренко С.Т. Переконливим є висвітлення студенткою динаміки оцінної тривожності протягом навчання учнів у старших класах. Позитивної оцінки заслуговує авторський аналіз прояву оцінної тривожності у межах окремих груп учнів (залежно від рівня їх навчальних досягнень). Адже такі експериментальні дослідження дають змогу вибудовувати більш точні корекційні стратегії щодо учнів з різною навчальною успішністю.

Переконливими і аргументованими є всі отримані в роботі наукові положення. Зміст роботи відповідає темі. Гіпотеза підтверджена. Робота відповідає вимогам, що висуваються до такого роду робіт та заслуговує позитивної оцінки.

Науковий керівник
канд. психол. н.,
доцент кафедри психології

О.О. Шпак

ПРИКЛАД 2.

Відгук
на кваліфікаційну роботу
“ДИНАМІКА СТРАХІВ ВІД ЮНОСТІ ДО ЗРІЛОСТІ”
студентки 617 групи
Факультету педагогіки та психології
Миколаївського національного університету
імені В.О. Сухомлинського
Астахової Ю.Є.

В роботі Астахової Ю.Є. чітко сформульований концептуальний апарат дослідження. Логічно викладені вихідні теоретико-методологічні положення. Поставлені завдання безпосередньо спрямовані на розкриття гіпотези.

Кваліфікаційна робота відрізняється цілісністю і логікою викладання матеріалу.

Теоретична частина містить аналіз проблематики в сучасній вітчизняній та зарубіжній психологічній літературі. Наукова робота характеризується значною джерельною базою, що свідчить про активну роботу Астахової Ю.Є. з науковою літературою.

Дослідження особливостей страхів на різних етапах дорослості будується на основі серйозного теоретичного обґрунтування проблеми.

Автор системно розкрила специфіку стресогенних ситуацій в онтогенетичному аспекті; ретельно дослідила вікові відмінності у сприйманні стресогенних ситуації юнаками та дорослими.

Запропонована студенткою корекційно-розвивальна програма являє собою значний і вагомий матеріал для практичних психологів.

Робота добре структурована і оформлена. Зміст роботи відповідає темі кваліфікаційної роботи і заслуговує високої позитивної оцінки.

Науковий керівник
канд. психол. н.,
доцент кафедри психології

Г.М. Новікова

Магістру під час захисту надається час для виступу до 10 хвилин. За цей час він повинен:

- обґрунтувати актуальність теми комплексної кваліфікаційної роботи;
- назвати об'єкт, предмет, гіпотезу мету, завдання, методи та базу дослідження, практичну значущість, структуру роботи;

- викласти основні результати проведеного дослідження;
- можливість використання результатів дослідження у практичній діяльності.

Потім він відповідає на запитання членів екзаменаційної комісії. Відповідь повинна бути короткою, але чіткою, обґрунтованою і вичерпною (також див п. 1.2.9).

Після успішного захисту кваліфікаційна робота зберігається в архіві університету.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ НАПИСАННЯ ТА ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ РОБІТ З ПСИХОЛОГІЇ

2.1 Загальні вимоги щодо оформлення кваліфікаційних робіт

Наукові роботи студентів мають бути виконані з урахуванням державних та галузевих стандартів. Текст роботи має бути відредагованим у текстовому редакторі MS Word, з урахуванням вимог форматування (шрифт Times New Roman № 14, вирівнювання по ширині). Формат сторінки А4 (210/297). Міжрядковий інтервал – полуторний (1,5). Поля сторінок (мм): верхнє – 20, нижнє – 20, лівє – 20, правє – 15.

Нумерація починається з 2 сторінки. Цифри вказуються у правому верхньому куті.

Список використаних джерел подають наприкінці тексту, починаючи з окремої сторінки. Кожне з запропонованих наукових джерел має зустрічатися в тексті роботи у вигляді парафразу або прямого цитування. У списку використаних джерел не можуть міститися ті розвідки, які не згадувалися в тексті роботи. Список використаних джерел зазвичай подають в алфавітному порядку за прізвищем автора. Якщо матеріал не має автора, то його треба розподілити в списку за першою літерою його назви. Якщо в бібліографічному описі зазначено декілька робіт одного й того ж автора, записи розташовуються в хронологічному порядку за роками видання в порядку зростання. Кожен бібліографічний опис джерела починається з нового рядка з вирівнюванням по ширині без відступів. Правила оформлення списку використаних джерел подано в таблиці 2.1.1.

Таблиця 2.1.1

Оформлення списку джерел у наукових роботах

Джерело	Порядок оформлення	Приклад
---------	--------------------	---------

Книга, де кількість авторів від 1 до 3	Прізвище та ініціали всіх авторів. Назва книги. Місце видання: Видавництво, рік видання. Кількість сторінок.	<ul style="list-style-type: none"> Губко О. Психологія українського народу. Книга перша. Психологічний склад праукраїнської народності. К: ФОП Стебляк О.М., 2015. 504 с.
Книга, де 4 автори	<p>Назва книги / Прізвища та ініціали авторів. Місто : Видавництво, рік. Кількість сторінок.</p> <p>Назва книги / Прізвище та ініціали першого автора та ін. Місто : Видавництво, рік. Кількість сторінок.</p>	<ul style="list-style-type: none"> Загальна психологія : Практикум / Волошина В.В., Долинська Л. В. , Ставицька С. О., Темрук О. В. К. : Каравела, 2011. 280 с. Загальна психологія : Навчальний посібник / Сергеєнкова О.П. та ін. К. : Центр учбової літератури, 2012. 563 с.
Книги, де 5 і більше авторів.	Назва книги / Прізвище Ініціали першого автора та ін. Місто : Видавництво, рік. Кількість сторінок.	<ul style="list-style-type: none"> Теоретико-прикладні засади конструктивної взаємодії поліції і населення в соціумі : монографія / Серета В.В. та ін. Львів : ЛьвДУВС, 2017. 600 с.
Книги за редакцією.	Назва книги / Прізвище Ініціали першого автора та ін. ; за ред. Ініціали Прізвище редактора. Місто : Видавництво, рік. Кількість сторінок.	<ul style="list-style-type: none"> Методологія наукової діяльності : Навчальний посібник / Чернілевський Д.В. та ін. ; за ред. Д. В. Чернілевського. Вінниця : Вид-во АМСКП, 2010. 484 с.
Частина книги	Прізвище автора глави Ініціали. Назва глави. <i>Назва книги</i> (курсивом) / за ред. Ініціали Прізвище редактора (редакторів). Місце видання : Видавництво, рік. Сторінки розділу.	<ul style="list-style-type: none"> Савчин М.В. Проблема особистості у постмодерністській психології. <i>Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика</i> / за ред. С. Д. Максименка, В. Л. Зливкова, С. Б. Кузікової. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2015. С.107-128.

Автореферати дисертацій	Прізвище Ініціали. Назва роботи : тип роботи з вказівкою наукового ступеня автора. Місто, рік. Кількість сторінок.	•Макаренко І. В. Соціально-педагогічна підтримка батьків дітей раннього віку з особливими потребами : автореф. дис. канд. пед. наук. Луганськ, 2009. 22 с.
Дисертації	Прізвище Ініціали. Назва роботи : тип роботи з вказівкою наукового ступеня автора : шифр спеціальності / Установа, де захищено дисертацію. Місто, рік. Кількість сторінок.	• Ткач Б.М. Нейропсихологічні основи діагностики та корекції особистості з девіантною : дис. ...д-ра психол.н. : 19.00.04 / Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2019. 423 с.
Тези доповідей, матеріали конференцій	Прізвище Ініціали автора Назва доповіді. Назва збірника (курсивом) : відомості про конференцію. (Місто проведення конференції, дати. Рік). Місце видання: Видавництво, рік. Сторінки доповіді.	• Блінова О. Є. Інтелектуальна міграція в сучасній Україні: соціально-психологічний вимір. <i>Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя</i> : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції. (Суми, 28 лют. – 1 бер. 2019). Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2019. С. 9–12.
Стаття з журналу	Прізвище Ініціали. Назва статті. Назва журналу (курсивом). Рік. Номер журналу. Сторінковий інтервал.	• Волошин О. Робота з дітьми з особливими освітніми потребами. Психологічна готовність педагогів. <i>Психолог</i> . 2015. № 7/8. С. 74–76.
Електронні ресурси	Вихідні дані оформлюються відповідно до вимог, які подано вище (з одним автором, частина книга та ін.). URL: подається режим доступу (дата звернення).	• Вахняк Н. Усвідомлене батьківство в системі цінностей сучасної молоді. <i>Вісник Інституту розвитку дитини</i> , 2012. № 20. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vird/2012_20/index.htm (дата звернення 26.02.2019).

В окремих випадках перелік літератури оформлюють за вимогами **APA style**. Приклади такого оформлення наведено у додатку Г.

Зразок оформлення додатків

Додатки оформлюють як продовження роботи на наступних її сторінках після «Списку використаних джерел». Кожний такий додаток повинен починатися з нової сторінки. Додатки розміщують у порядку появи посилань у тексті кваліфікаційної роботи.

Додаток оформлюється за схемою:

- справа зверху слово «ДОДАТОК» та літера, що його позначає (додатки позначаються послідовно великими літерами української абетки за винятком літер **Г, Є, І, Ї, Й, О, Ч, Ь**);
- під ним посередині назва додатку;
- основний текст додатку.

В основному тексті наукової роботи слід здійснювати посилання на додатки (якщо вони є). Наприклад, «див. додаток А» або «результати даної методики відображено у додатку В».

2.2. Вимоги до наукового тексту

Для наукового тексту характерні смислова завершеність, цілісність і зв'язність думок, наявність спеціальної термінології. Завдяки спеціальній термінології з'являється можливість у короткій та лаконічній формі наводити розгорнуті визначення і характеристики наукових фактів, понять, процесів, явищ. Для наукового тексту, що висвітлює складну аргументацію і виявляє причинно-наслідкові відношення, характерні складні речення різних видів з чіткими синтаксичними зв'язками.

У зв'язку з цим, у наукових роботах студентів доцільно використовувати певні фрази та словосполучення, які посилюють науковість викладання думки.

В актуальності роботи пропонується використання таких фраз:

❖ На початку III тисячоліття в Україні у зв'язку зі значними трансформаціями у соціальній сфері сталися радикальні зміни.....

❖ У зв'язку з цим зростає роль психологічних чинників..... і посилюється інтерес дослідників,

зокрема до проблем.....

❖ Аналіз наукової літератури показав, що ця проблема останнім часом викликає значний інтерес дослідників і практиків, про що свідчить значна кількість досліджень і публікацій з питань .....(наприклад, особливостей мотивації школярів).

❖ Як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками проблема ..... (наприклад, особливостей мотивації навчання) вивчалася на різних вікових етапах.

❖ Низку праць присвячено дослідженню взаємозв'язку ..... (наприклад, мотивації навчання) та .....(наприклад, рівня навчальної успішності).

❖ Різномічні сучасні наукові спостереження свідчать, що у певні моменти.....

❖ Водночас результати досліджень залежності між особливостями ..... та ..... не надають цілісної інформації про особливості .....

❖ Проблема ..... є однією з традиційних проблем класичної та сучасної психології. У різних ..... концепціях розкрито загальні

психологічні особливості..... У теперішній час виникає необхідність дослідження.....

- ❖ Тенденції ....., як правило, залишаються поза увагою дослідників.
- ❖ Не дослідженим залишається питання про.....
- ❖ Усе це зумовлює необхідність .....
- ❖ Для наукового осмислення цієї проблеми на сьогодні є всі необхідні умови.
- ❖ Вивчення особливостей ..... відноситься до найважливіших недостатньо розроблених питань сучасної психологічної науки.
- ❖ Недостатня теоретична вивченість ....., з одного боку, і надзвичайна актуальність проблеми ..... у сучасній практиці зумовили вибір теми дослідження: «.....».
- ❖ Значущість і недостатня розробленість теоретичних і прикладних аспектів проблеми .....зумовили вибір.....
- ❖ Можна без перебільшення сказати, що на даний момент проблема ..... аналіз її змісту і ролі ..... стають особливо актуальними.

У теоретичному розділі доцільним є використання таких фраз:

- ✓ У першому розділі розглядаються концепції вітчизняних та зарубіжних психологів, у яких поняття ..... вивчається .....
- ✓ За наявності різних поглядів на структуру, головні чинники ....., позиції вчених узгоджуються у трактуванні її вихідних положень.
- ✓ Проте вчені вивчають.....
- ✓ На особливу увагу заслуговує вивчення.....
- ✓ Висвітлюється стан розробки досліджуваної проблеми у науковій літературі, розкрито методологічну базу дослідження.....
- ✓ Стверджується, що .....
- ✓ Розкрито змістовну суть поняття «.....».

- ✓ Роботу присвячено аналізу різноманітних підходів до визначення і сутності .....
- ✓ У теорії..... розкрито й узагальнено.....
- ✓ У роботі подається характеристика процесу ....., розглядаються психологічні детермінанти ....., аналізуються особливості розвитку.....
- ✓ Теоретичний аналіз літератури з проблеми дослідження .....свідчить, що на сьогодні немає єдиної наукової концепції.....
- ✓ У своєму дослідженні вчений виходив з того, що .....
- ✓ Вітчизняний досвід дослідження ..... презентований концепціями.....
- ✓ Здійснений аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури дозволив встановити багатоваріантність та багатоаспектність поняття .....та його специфічних ознак.
- ✓ Встановлено, що у рамках уявлень вітчизняних дослідників про ....., пріоритет надається.....
- ✓ Теоретико-методологічні підходи до вивчення ..... дають змогу розглядати її як.....
- ✓ Це підтверджується висновками досліджень.....
- ✓ На думку.....
- ✓ Пропонується розглядати.....
- ✓ У роботі проаналізовано наявні у психологічній науці основні підходи до .....
- ✓ Дослідники класифікують ці підходи по-різному.
- ✓ Застосований у дослідженні системний підхід дав змогу розглядати ..... з позицій основних ознак системності: структурності, динамічності, цілісності. При цьому вони спиралися на теоретико-методологічні засади .....
- ✓ Вагомий внесок у розробку проблеми ..... має внести синтезування .....
- ✓ Автор пише, що.....

- ✓ Автор підкреслює, що.....
- ✓ Автор зазначає, що ....
- ✓ Учений наголошує, що....
- ✓ Цілий ряд досліджень (О.М. Іванов, С.Д. Петров) свідчать, що .....вік є важливим періодом для формування.....
- ✓ На значущість цієї проблеми вказував О.М. Іванов, який стверджував, що...
- ✓ .....зазначається з цього приводу у статті
- ✓ Досвід вивчення тенденцій ..... у психологічній науці ґрунтується на .....
- ✓ Вивчення функціонування ..... вплетене у логіку досліджень .....
- ✓ Незважаючи на істотне зростання кількості досліджень присвячених проблемі ....., у вітчизняній психології зберігається значний розрив між теоретико-методологічними засадами та їх експериментальною реалізацією.

Фрази для характеристики теоретико-методологічних основ експериментального дослідження, його методів та організації

- Ми дотримувалися точки зору, згідно з якою...
- Вихідним положенням експериментального дослідження .....стала концепція О.М. Іванова, згідно з якою.....
- Вивчення .... здійснювалося у межах концептуального підходу (назва), і передбачало дослідження розвитку ..... у системі.....
- Саме тому площиною першого етапу дослідження було вивчення особливостей динаміки .....
- Саме тому в експериментальному дослідженні вивчалися особливості розвитку показників системи.....
- Отже, тісний взаємозв'язок і взаємозумовленість ..... і ..... виступили одним з основних показників, що визначають особливості.....

- Ми виходили з положення О.М. Іванова про те, що вивчаючи ....., важливо з'ясувати.....
- ..... не піддавалося спеціальному вивченню. Саме тому у нашому експериментальному дослідженні одним із завдань було розкриття розвитку таких показників, як.....
- Вивчення особливостей ..... здійснювалося з урахуванням наведених нижче теоретичних положень.
- У процесі дослідження ..... визначалися ...
- З цією метою у дослідженні використовувалися такі методики.....
- Аналіз особливостей ..... вимагав більш детального дослідження причин виникнення деструктивних тенденцій .....
- У процесі експериментального дослідження передусім встановлювалося.....
- ..... не піддавалося спеціальному вивченню, тому зазначена проблема стала предметом цього етапу дослідження.
- У свою чергу.....
- Окрім зазначених вище показників ....., було проаналізовано.....
- При цьому ми спиралися на відоме розуміння..... як.....
- Провідним положенням даного дослідження є наявність взаємозв'язку між.....
- На особливу увагу заслуговує.....
- Незважаючи на те, що дана проблема знайшла своє висвітлення у ряді наукових праць, деякі аспекти означеної проблематики, пов'язані з ....., залишились недостатньо дослідженими. Тому особливої уваги потребує...
- Потребує поглибленого вивчення питання.....
- Методологічним підґрунтям побудови даної системи виступають фундаментальні положення вітчизняної та зарубіжної психології, головними з яких є наступні: .....

- Лишаються нечітко визначеними зміст і структура.....
- Це й визначило правомірність і доцільність теоретико-методологічного та експериментального аналізу .....

Фрази до опису констатувального етапу експерименту

- Відбуваються дезадаптивні зміни...
- Спостерігається чітка однолінійна тенденція...
- Отримані дані збігаються кількісно між групою дівчат та хлопців.
- Звертає на себе увагу....
- Простежуються досить специфічні лінії розвитку.....
- Зберігається подібність даних за кількісними характеристиками .....
- Хоча ця тенденція не є однорідною....
- Найбільш стабільною є друга група – майже у всіх школярів з середнім рівнем навчальних досягнень (92%) відбулося становлення.....
- Міжгрупове порівняння прояву мотиву успіху у восьмикласників I – IV групи ілюструє відсутність.....
- Від I до II групи зменшується кількість учнів, яким притаманна ....., а у школярів III групи – зникає зовсім.
- Конструктивна стратегія у становленні .....у восьмикласників спостерігається в групі школярів з високим рівнем досягнень: у цій групі найбільше виражена тенденція до ..... (зіставимо: I група – 50%, II група – 39%, III група – 0 %).
- Чітко деструктивна тенденція у становленні ..... у восьмикласників простежується у III групі.
- Ці дані говорять про виражену дестабілізацію становлення ..... у школярів з низьким рівнем навчальних досягнень.
- Міжгрупове порівняння показало наступне: .....
- Експериментальні дані свідчать, що конструктивізм у становленні .....проходить стабільніше у восьмикласників середнього рівня

порівняно з високим рівнем. Про це свідчить зокрема співвідношення між .....і .....

- Деструктивна тенденція виявляється у восьмикласників III групи. Для них доміантною є .....
- Магістральні лінії розвитку полягають у .....
- Ці дані яскраво свідчать про існування тісного взаємоз'язку між .....та.....
- Порівняно з першо- і другокласниками цього рівня, у третьокласників цієї групи...
- Онтогенетичні зміни, маючи позитивний віковий потенціал, сприяють зростанню.....
- Отримані дані дають змогу стверджувати.....
- Ці висновки тотожні з тими, які отримані у попередньому дослідженні, що свідчить про стійкість виявленої тенденції.....
- Одержані результати засвідчили статистичну значущість досліджуваного зв'язку.
- Ці висновки можна інтерпретувати таким чином.
- Підсумовуючи отриманий матеріал у цілому, маємо вагомі підстави стверджувати, що .....

Фрази до опису формувального етапу експерименту

- ✓ Під впливом психологічного тренінгу мали місце зміни.....
- ✓ Згідно з результатами діагностування зафіксована певна динаміка.....
- ✓ Найбільшою мірою позитивні зрушення мали місце....
- ✓ Щодо ..... мали місце статистично значущі зміни.
- ✓ Результати психологічного експерименту свідчать про помітні зрушення....
- ✓ Проведення до- і післятренінгової діагностики дало змогу оцінити ефективність психотренінгу, його можливості впливу на .....
- ✓ З метою визначення відмінностей між обома групами показників.....
- ✓ Ми ставили за мету визначити динаміку.....

- ✓ Узагальнені статистичні дані відображають тенденцію, яка свідчить про позитивну динаміку з більшості показників.....
- ✓ Кількісний і якісний аналіз змін ..... у ході експериментального навчання характеризується ..... динамікою .
- ✓ Узагальнені дані про тенденції змін ..... у результаті навчального експерименту були наступними: .....
- ✓ Аналіз результатів формувального експерименту показав, що включення до навчальної діяльності прийомів на .... сприяло посиленню .....
- ✓ Зазначені зміни виявилися і в III групі.
- ✓ Ці результати засвідчили ефективність формувального експерименту.
- ✓ Проаналізувавши результати дослідження, маємо підстави вважати, що...
- ✓ Відповідно...
- ✓ Разом з тим.....
- ✓ Отже, ...
- ✓ Відтак, ...
- ✓ Водночас.....
- ✓ Використання критерію Фішера дозволило виявити статистично значущі зміни у динаміці...
- ✓ Величина критерію вірогідності Фішера дозволяє стверджувати наявність статистично значущих відмінностей за всіма показниками у старшокласників експериментальної групи та їх відсутність у контрольній групі.
- ✓ Підсумковий аналіз за показниками.....засвідчив значне зростання кількості учнів експериментальної групи з високим рівнем ....., тоді як у школярів контрольної групи на момент завершення експерименту суттєвих змін не відбулося.
- ✓ В експериментальній групі виявлено зокрема зростання кількості випробуваних із високим рівнем ....., так як у контрольній групі показник зростання незначний.
- ✓ Як виявилось, найчутливішою до формувальних впливів була група .....

- ✓ Респонденти експериментальної групи.....
- ✓ Маємо вагомі підстави стверджувати, що застосування розробленої програми формування ..... отримало належну обґрунтованість її ефективності щодо .....
- ✓ Доведено, що розроблена програма стимулює.....
- ✓ Виявлені динамічні зміни.....
- ✓ Отримані дані щодо динаміки ..... показали значне зростання .....
- ✓ До позитивних результатів формувального експерименту слід віднести факт підвищення.....
- ✓ Підсумкові результати порівняльного аналізу переконливо доводять, що формування ..... можна вважати чинником .....
- ✓ Підсумовуючи отриманий матеріал у цілому, маємо вагомі підстави стверджувати.....
- ✓ Експериментальні дані підтвердили ефективність технік психологічного впливу на.....
- ✓ Відповідних змін у розвитку мотивації школярів контрольної групи не відбулося.
- ✓ Як показала дослідно-експериментальна робота.....
- ✓ Можна дійти висновку.....
- ✓ У контрольній групі ці показники лишилися на попередньому рівні і значно відрізняються від показників в експериментальній групі.
- ✓ Помітною стала тенденція до зростання.....

У загальних висновках доцільно використовувати такі фрази:

⇒ У роботі представлено теоретико-експериментальне узагальнення та наукове вирішення проблеми ....., що виявляється у розкритті й уточненні сутності та специфіки цього процесу, у змісті становлення ....., характеристиці її прояву залежно від рівня .....

⇒ Узагальнення результатів теоретичного аналізу ..... дає змогу вказати на низку принципових моментів.

- ⇒ Результати аналізу засвідчили наявність різноманітних підходів до визначення проблеми.....
- ⇒ На основі узагальнених теоретичних даних уточнено поняття.....
- ⇒ Можна констатувати, що на сьогодні, незважаючи на значну кількість наукових даних, проблему ..... вивчено недостатньо.
- ⇒ На підставі проведеного теоретичного аналізу ..... приймаємо такі концептуальні положення: .....
- ⇒ На основі положень, що утвердилися у психологічній науці про ....., зроблено висновки про те, що.....
- ⇒ Аналізуючи загальний стан проблеми ....., необхідно відзначити, що існуючі підходи не дають можливості певною мірою визначити .....
- ⇒ Теоретичний аналіз літератури з проблеми дослідження свідчить, що на сьогодні немає єдиної концепції... ..
- ⇒ З наведених теоретичних і методологічних положень видно, що накопичено вагомий теоретичний та експериментальний матеріал з проблеми.....
- ⇒ У результаті проведеного дослідження встановлено.....
- ⇒ У становленні ..... мають місце відмінності залежно від рівня .....
- ⇒ Висока психолого-педагогічна ефективність апробованої програми дозволяє рекомендувати її для використання педагогами та психологами.
- ⇒ Подальшу перспективу роботи вбачаємо у розробці.....

2.3. Оформлення результатів дослідження у вигляді таблиць, рисунків та їх аналіз

2.3.1. Оформлення результатів дослідження у вигляді таблиць та їх аналіз у курсовій роботі 2-го курсу

Приклад 1

За результатами методики виявлення деструктивних установок у міжособистісних стосунках (методики В.В. Бойка) отримано наступні результати, які можна наочно продемонструвати у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Загальний рівень деструктивних установок у міжособистісних стосунках за методикою В.В.Бойка (n=58, %)

Рівень	Кількість (у %)
Високий	28%
Середній	60%
Низький	12%

Як видно з табл. 2.1, лише для 28% респондентів характерно високий рівень деструктивних установок, що свідчить про встановлення таких форм контактів, які ускладнюють або руйнують стосунки і негативно позначаються на людині чи обох партнерах. Прикладами такого роду контактів можуть бути маніпулятивне спілкування, агресивна взаємодія, авторитарний стиль спілкування. Навіть мовчання може мати деструктивне забарвлення, особливо тоді, коли воно приховує якусь важливу інформацію або є засобом покарання партнера.

Приклад 2

Дані, отримані за допомогою методики Спілбергера-Ханіна, можна представити у вигляді табл. 3.6.

Таблиця 3.6

Рівень реактивної та особистісної тривожності за методикою Спілбергера-Ханіна (n=35, %)

Вид тривожності	Рівень	Кількість респондентів
Реактивна тривожність	високий	76%
	середній	24%
	низький	0
	високий	70%

Особистісна	середній	30%
тривожність	низький	0

Як видно з табл. 3.6, переважна більшість медичних працівників мають високий рівень реактивної (76%) та особистісної тривожності (70%). Це говорить про неадекватну реакцію на ситуацію у вигляді високої тривожності. Лише невелика кількість спеціалістів мають середній рівень реактивної (24%) й особистісної (30%) тривожності. У жодного спеціаліста не було виявлено низького рівня тривожності.

Приклад 3

Об'єктами ідентифікації для старших дошкільників, що брали участь у дослідженні, стали мати, батько, дідусь та бабуся, сиблінги (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Об'єкти ідентифікації особистості дітей старшого дошкільного віку

Об'єкт ідентифікації	Дівчата, %	Хлопці, %
Мати	20,1	12,3
Батько	11,2	11,3
Бабуся	9,4	11,1
Дідусь	11,5	9,9
Сиблінги	7,6	7,8
Інші дорослі	2,2	3,4

З табл. 2.3 видно, що оцінка особистості і дій матір'ю дитини є значущою більше для дівчат; батьком – і для дівчат і для хлопців; братом чи сестрою – більше для дівчат. Хлопці схильні прислухатися до думок дідуся більше, ніж до бабусиних, а дівчата ж – навпаки.

Приклад 4. Представлення теоретичного матеріалу у вигляді таблиці:

Таким чином, проблему визначення психологічних детермінант формування і розвитку ідентичності представники різних психологічних напрямів намагалися розв'язати, виходячи з позицій власних концептуальних моделей, проте їх поєднує те, що процес формування особистісної ідентичності розглядається через призму базових відносин «Я» і соціального

оточення: ідентичність є соціальною за походженням, вона формується у результаті взаємодії індивіда з соціумом (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

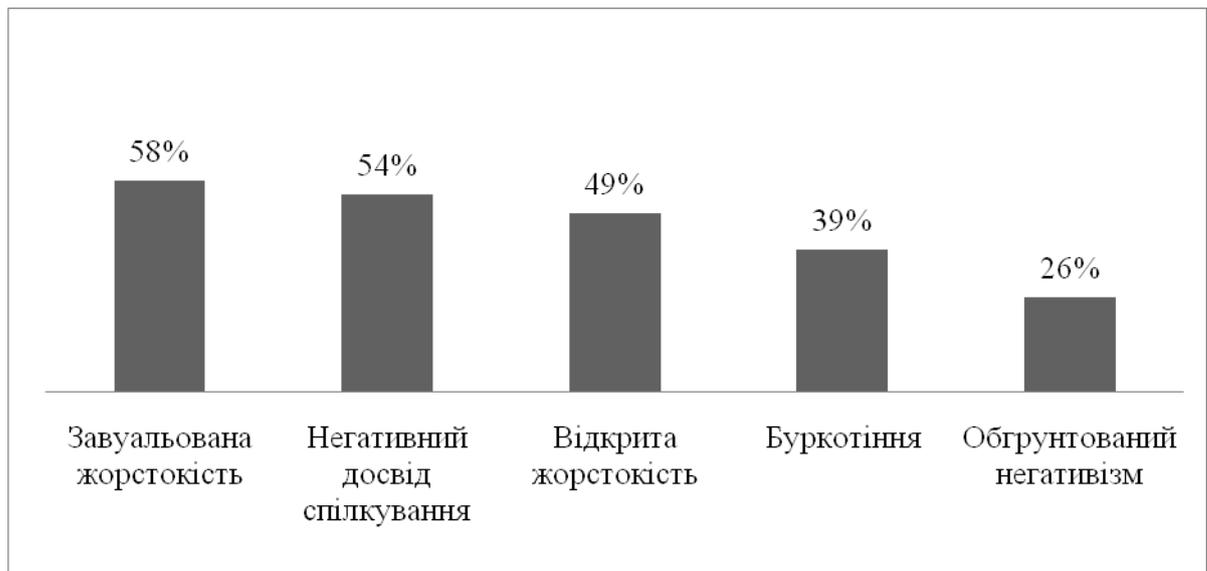
Розвиток ідентичності з позицій основних психологічних концепцій

Напрямок, концепція	Представники напрямку	Основні теоретичні погляди
Психодинамічний	Freud	Індивід мотивований інстинктивними імпульсами, які первинно є сексуальністю і агресивністю
	Erikson	Прогресивний розвиток дитини через стадії розвитку шляхом розв'язання конфліктів, які є результатом адаптації до соціокультурного середовища
Біхевіористський	Watson, Skinner	Зміни у поведінці представляють функцію підкріплення і покарання
	Bandura	До змін у розвитку приводить наслідки через спостереження; наша здатність до символізації й антиципації наслідків власної поведінки
Когнітивний	Ж. Піаже	Дитина розвиває свої когнітивні здібності через активну взаємодію з оточенням
Біологічний	Боулбі	Основа соціальної поведінки – біологічна, що пояснюється еволюційною теорією. Як приклад – формування соціальної прихильності
Гуманістичний	А. Маслоу	Індивіди є унікальними і прагнуть до повного розвитку власних потенцій – самоактуалізації та самореалізації

Приклади демонстрації результатів дослідження у вигляді рисунків та їх аналіз

Приклад 1.

Результати аналізу рівня деструктивних установок у міжособистісних стосунках за окремими факторами представлено на рис. 2.1.

Рис. 2.1. Рівень деструктивних установок у міжособистісних стосунках за окремими факторами (за методикою В. Бойка)

Як можна побачити з гістограми, шкала завуальованої жорстокості є найбільш вираженою (58%), тобто судження таких респондентів у замаскованій чи непрямій формі містять недоброзичливість, настороженість у стосунках із більшістю оточуючих, негативні висновки про людей, небажання відгукуватись на їх проблеми.

За шкалою негативного досвіду спілкування 54% респондентів мають високий рівень, що говорить про їх невдалий минулий досвід спілкування з найближчим оточенням.

У 49% респондентів наявний високий рівень за шкалою відкритої жорстокості. Особистості цієї групи не приховують і не пом'якшують свої негативні оцінки і переживання з приводу більшості оточуючих: висновки про них різкі, однозначні і зроблені, можливо, назавжди.

За шкалою «буркотіння» 39% респондентів мають високий рівень, тобто схильні робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів в області взаємин з партнерами й у спостереженні за соціальною дійсністю.

26% опитуваних за шкалою обґрунтованого негативізму мають високий рівень, що виражається в об'єктивно обумовлених негативних висновках про деякі типи людей й окремих сторони взаємодії.

Як можна побачити з рис. 2.9, 33% опитуваних не відчувають почуття ненависті на даний період часу. Але більшість респондентів (67%) переживає почуття ненависті.

Приклад 2.

Представимо результати у вигляді діаграми:

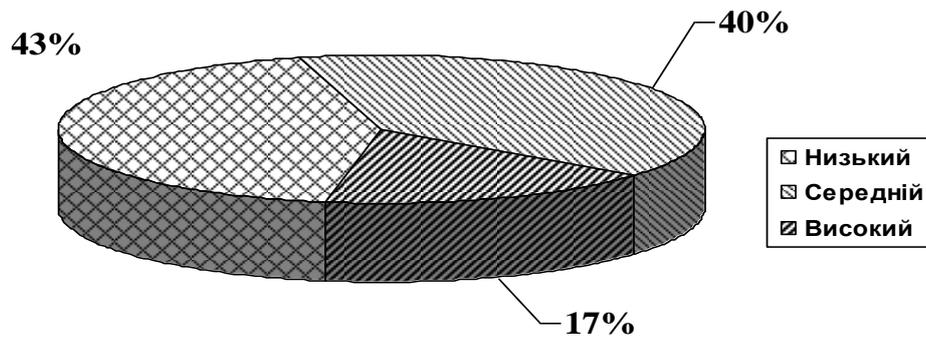

Рис 2.2.1. Розподіл рівнів відчуття самотності (за методикою Д. Рассела та М. Фергюсона)

Приклад 3.

Продемонструємо результати дослідження у вигляді гістограми (рис. 2.9).

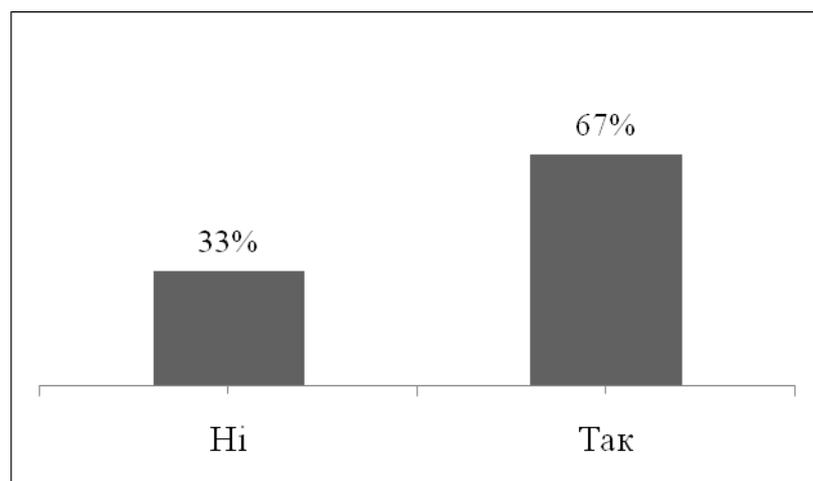
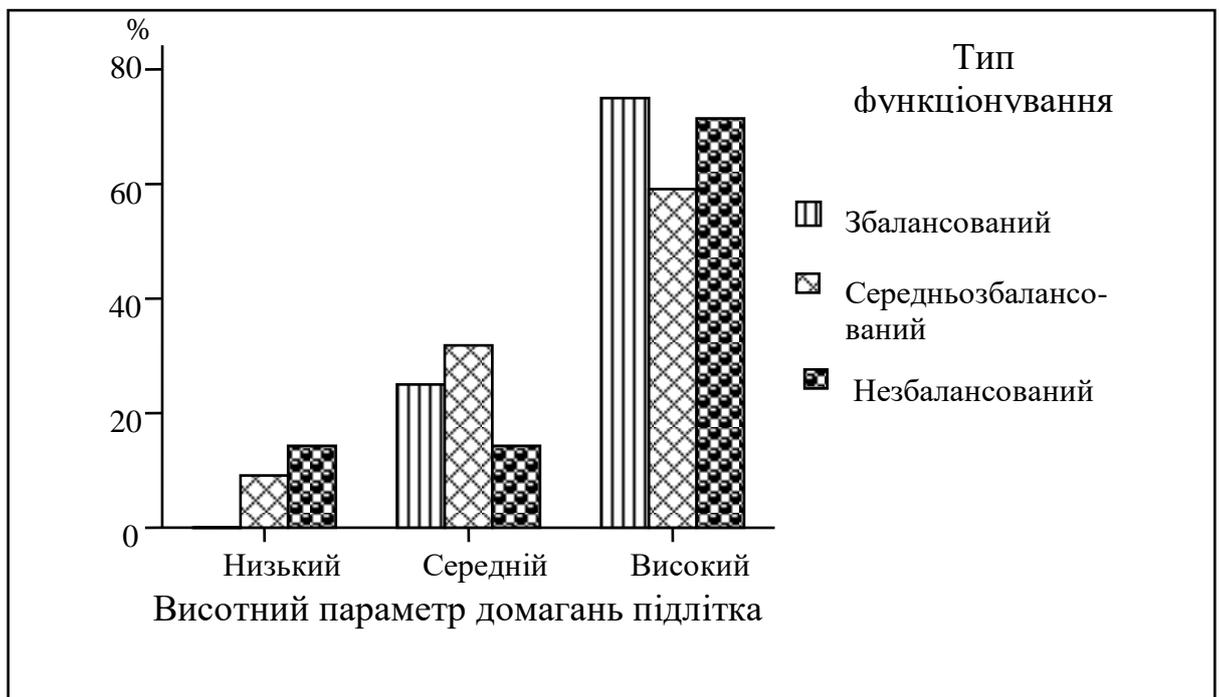

Рис. 2.9. Аналіз відповідей на запитання «Чи переживаєте Ви почуття ненависті на даному етапі життя?»

Результати дослідження показали (рис. 2.10), що найчастіше об'єктом ненависті стають друзі (49%), знайомі (37%), члени родини (37%), «колишні» (23%), чужі друзі (18%), сусіди (12%).

Приклад 4.

При зіставленні висотного параметру домагань з типом сім'ї істотних зв'язків виявлено не було. Розподіл показників отриманих результатів висотного параметру домагань підлітка подано на рис.2.4.

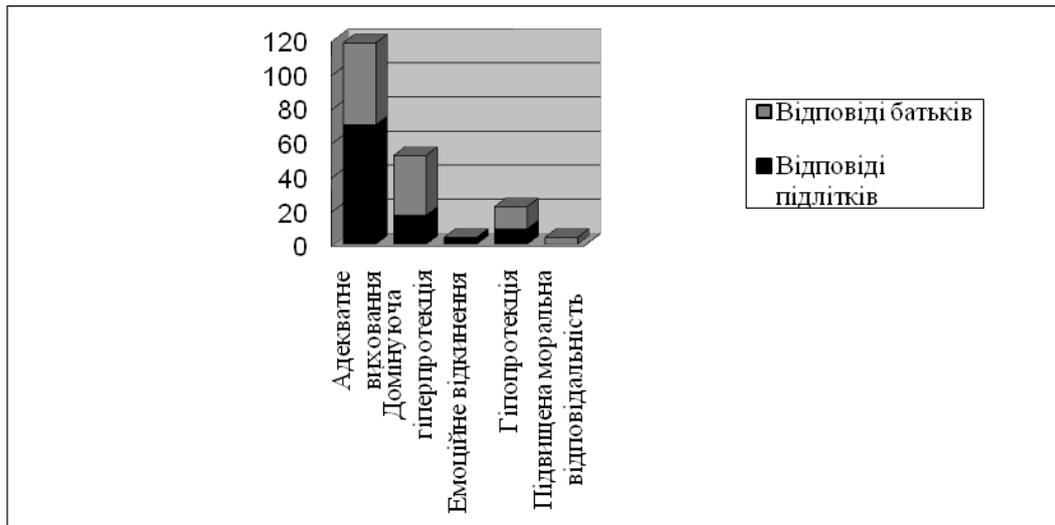

Рис. 2.4. Показники висотного параметру домагань підлітка у сім'ях з різним типом функціонування, одержані (за методикою Ф. Гоппе та опитувальником Д.Х. Олсона FACES-3)

Як видно з діаграми, підлітки, які мають середній та високий рівень домагань належать до всіх виокремлених типів сімей: збалансованих, незбалансованих та середньозбалансованих. Дещо вищі показники високого рівня домагань спостерігаються у підлітків, які належать до збалансованих сімей, однак відмінності не сягають рівня значущості.

Приклад 5.

Проаналізовані батьківські відповіді виявили таку тенденцію: у більшості сімей домінує адекватний стиль виховання (48% опитуваних). 35% батьків виховують своїх дітей у стилі «домінуюча гіперпротекція», а 13% – у стилі «гіпопротекція». У 4% випадків спостерігається «підвищена моральна відповідальність». Якщо порівняти відповіді підлітків та відповіді батьків щодо стилів сімейного виховання, то знаходимо відмінності, які представлено на рис.2.2.

Рис. 2.2. Результати відповідей підлітків та їх батьків щодо стилів сімейного виховання, одержані за опитувальником В.В. Юстицькіса та Е.Г. Ейдемільера «Аналіз сімейних взаємин» та опитувальником «Батьків оцінюють діти»

Насамперед привертає увагу те, що, як видно з діаграми, у відповідях батьків не зафіксовано такий стиль сімейного виховання, як «емоційне відкидання». Натомість у дитячих відповідях, навпаки, не зустрічається стиль «підвищена моральна відповідальність». Для пояснення такого феномену можна висунути декілька припущень.

2.3.2 Оформлення результатів дослідження у вигляді таблиць та їх аналіз у курсовій роботі 3-го курсу

Приклад 1.

Дослідивши адекватність\неадекватність самооцінки за методикою О.І. Моткова, отримано наступні результати (Табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Загальний рівень самооцінки (за методикою О.І. Моткова)

(n=58, %)

Рівень самооцінки	Кількість (у %)
Високий	31%
Псевдовисокий	2%
Середній	37%
Низький	30%

Табл. 2.2 демонструє наявність високої, адекватної самооцінки у 31% респондентів. У 2% опитуваних самооцінка неадекватно завищена і має псевдовисокий рівень, що свідчить про наявність амбіцій і відсутність самокритичності у таких людей. Середню адекватну самооцінку, за даними таблиці 2.2, має більшість опитуваних (62%), а у 5% респондентів наявний низький рівень самооцінки. Зважаючи на зауваження автора методики О.І. Моткова, низький рівень самооцінки не обов'язково свідчить про її неадекватність та заниженість. У випадку, коли за всіма пунктами виявлено низький рівень самооцінки, можна говорити про занижену і неадекватну самооцінку, оскільки людина априорі не може бути «поганою» за всіма особистісними параметрами. Проаналізувавши відповіді кожного респондента, нами не виявлено жодної людини, яка б у більшості пунктів продемонструвала низький рівень самооцінки. Отже, у 5% опитуваних самооцінка низька, але є цілком адекватною та реалістичною.

Приклад 2.

Щоб побачити взаємозв'язок ступеня вияву фаз вигорання у медичних працівників з різним рівнем локус контролю, можна скористатися табл. 3.7.

Таблиця 3.7

Ступінь вияву фаз вигорання у медичних працівників з різним рівнем локус контролю (n=34, %)

Фаза	Ступінь сформованості фаз	Рівень локус контролю	
		Високий	Низький
Напруга	Сформована	3%	17%
	Формується	3%	28%
	Несформована	11%	43%
Резистенція	Сформована	3%	26%
	Формується	11%	31%
	Несформована	6%	14%
Виснаження	Сформована	3%	8%
	Формується	0	17%
	Несформована	14%	54%

Як видно з табл.і 3.7, серед лікарів при низькому рівні локус контролю найбільш сформована фаза резистенції (26%), тобто, можна стверджувати, що такі спеціалісти через низький рівень інтернальності не можуть ефективно протистояти професійним стресам, утомі, схильні приписувати невдачі зовнішнім обставинам, а при спілкуванні з партнером чи клієнтом намагаються приділяти менше уваги, але так, щоб той не помітив.

Приклад 3.

Дані, отримані за допомогою методики «Діагностика рівня суб'єктивного відчуття самотності» Д. Рассела та М. Фергюсона, наведено у табл. 2.2.1.

Таблиця 2.2.1

Результати визначення рівня переживання самотності за методикою Д. Рассела та М. Фергюсона

№п/п	Бали за методикою Д. Рассела та М. Фергюсона	Рівень переживання самотності	№п/п	Бали за методикою Д. Рассела та М. Фергюсона	Рівень переживання самотності
1.	26	Середній	16.	39	Середній
2.	43	Високий	17.	23	Середній
3.	19	Низький	18.	44	Високий
4.	10	Низький	19.	18	Низький
5.	19	Низький	20.	30	Середній
6.	29	Середній	21.	8	Низький

7.	6	Низький	22.	9	Низький
8.	52	Високий	23.	19	Низький
9.	27	Середній	24.	7	Низький
10.	31	Середній	25.	29	Середній
11.	6	Низький	26.	39	Середній
12.	40	Високий	27.	20	Середній
13.	15	Низький	28.	22	Середній
14.	15	Низький	29.	31	Середній
15.	9	Низький	30.	41	Високий

Приклад 4/

Середня кількість характеристик із позиції дорослих, що несуть позитивне, негативне забарвлення, або нейтральних, іронічних, емоційно-прихильних характеристик, представлено у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Середні показники даних дітей за методикою М. Куна, Т. Макпартленда «Хто Я?»

№	Показники дослідження	Разом (N=48)		Хлопці (N=26)		Дівчата (N=22)	
		Х _{ср.}	σ	Х _{ср.}	σ	Х _{ср.}	σ
1	Диференціація образу Я	1,40	0,49	1,54	0,51	1,23	0,43
2	Цілісність, стабільність образу Я	1,29	0,46	1,46	0,51	1,09	0,29
3	Валентність ідентичності	2,58	0,68	2,65	0,63	2,50	0,74
4	Структура ідентичності	3,58	1,82	3,73	1,95	3,41	1,68
5	Оцінка особистості батьком	4,98	2,30	5,35	2,21	4,55	2,39
6	Оцінка особистості дитини матір'ю	5,04	2,58	5,35	2,51	4,68	2,66

Приклади демонстрації результатів дослідження у вигляді рисунків та їх аналіз

Приклад 1.

Дані, отримані за допомогою методики діагностики ворожості за шкалою Кука-Медлей, наочно представлено на рис. 2.2.

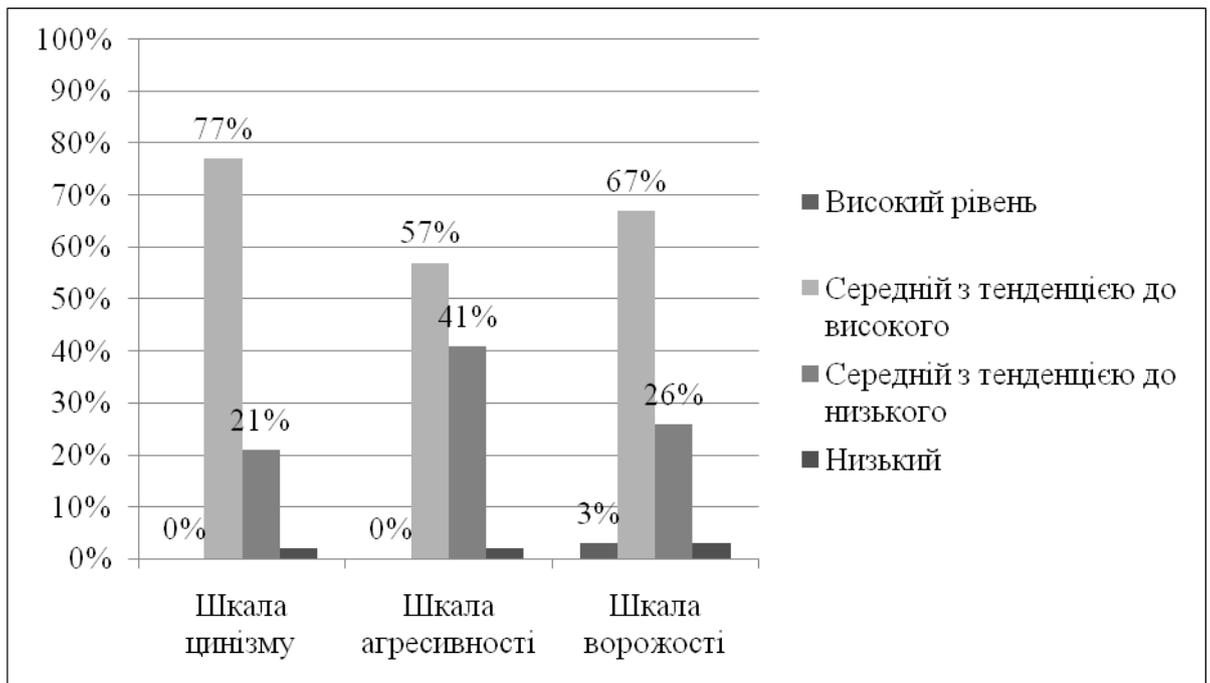

Рис. 2.2. Рівень ворожості за шкалою Кука - Медлей (n=58, %)

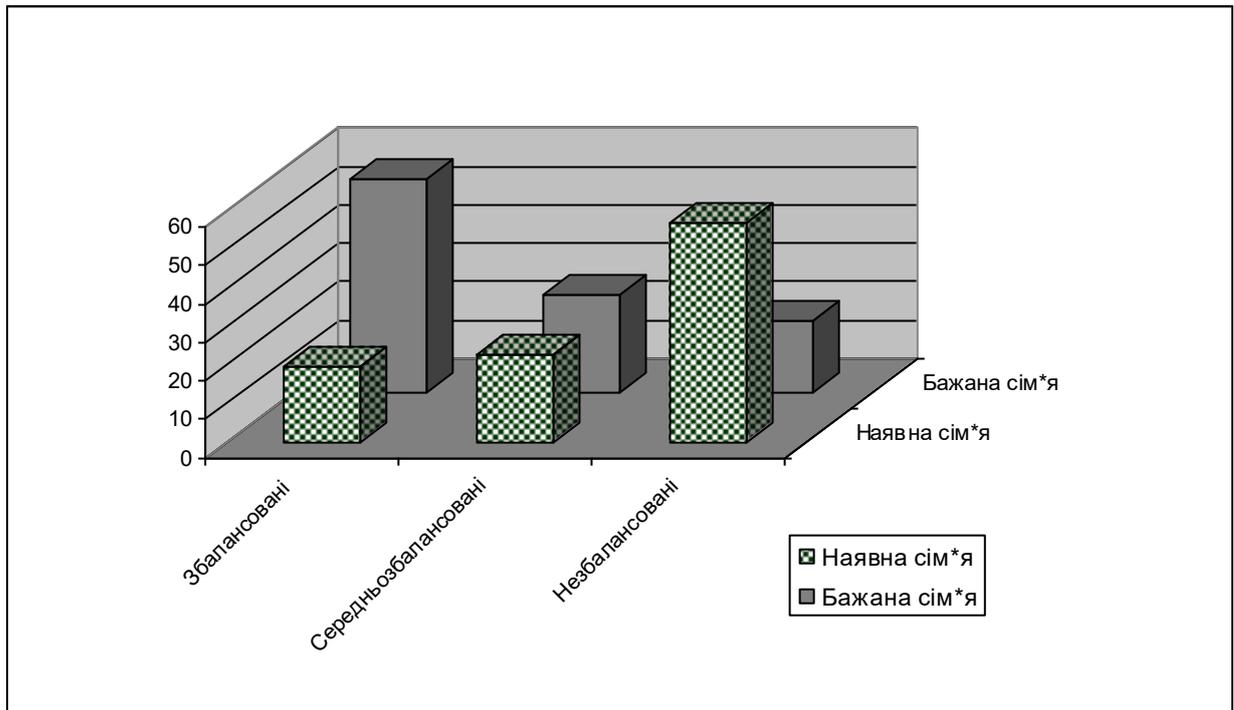
Як видно на малюнку, найбільш вираженою є шкала цинізму, за якою у 77% студентів виявлено середній рівень ворожості з тенденцією до високого. Це свідчить про те, що такі люди схильні нігілістично та зневажливо ставитись до людської культури, до загальноприйнятих норм моралі, етики. У 21% респондентів ця шкала знаходиться на середньому рівні з тенденцією до низького, а у 2% – на низькому.

Менш вираженою є шкала агресивності – 57% студентів має показник середній з тенденцією до високого, тобто більша частина респондентів може частіше використовувати агресію у міжособистісних стосунках. У 41% ця шкала має середній рівень з тенденцією до низького, а у 2% – низький рівень, що може свідчити про відсутність у них агресивного ставлення до оточуючих.

Шкала ворожості у 3% респондентів має високий рівень, у 26% – середній з тенденцією до високого, що виявляється в інтенсивній та тривалій неприязні, при якій агресивне ставлення до когось проявляється як активно і відкрито, так і прихованим чином. У більшій ж половини (67%) респондентів ця шкала має середній рівень з тенденцією до низького. І лише у 3% людей ця шкала знаходиться на низькому рівні.

Приклад 2.

Результати аналізу розподілу сімей за типами відображено на рис. 3.3.

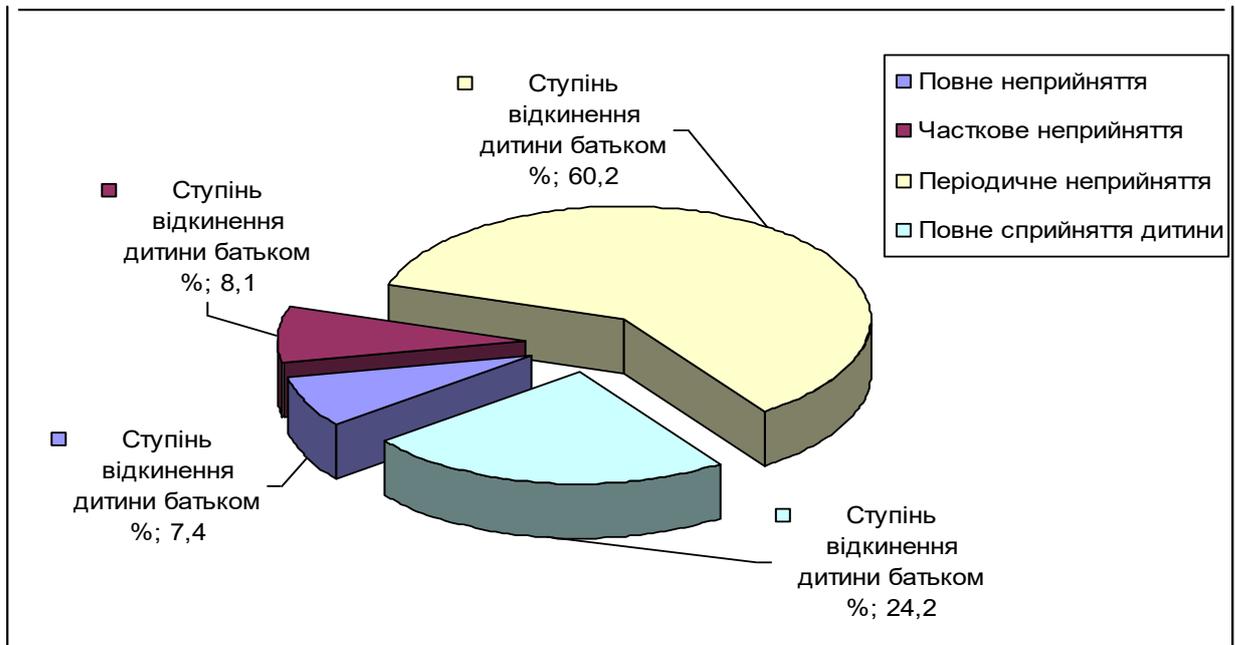

Рис. 3.3. Типи сімейних структур, одержані за результатами опитувальника «Шкала сімейної адаптації та згуртованості» (FACES-3) Д. Олсона

Як видно з рис. 3.3, більшість реальних сімей, а це 57,1 % вибірки, належать до незбалансованих сімей; 25,7 % – середньозбалансованих та 18,6 % – незбалансованих. Щодо бажаної сімейної структури спостерігається тенденція прагнення до збалансованого типу сім'ї.

Приклад 3.

Аналіз результатів, одержаних у ході застосування методики, показав, що 7,4 % досліджуваних не приймають індивідуальні властивості особистості своєї дитини, що є загрозою для її психічного здоров'я (рис. 3.4). У таких сім'ях дитина відчуває себе відкинутою, ситуація для неї є вкрай небажаною, що не може не відобразитися на розвиткові особистісної ідентичності.

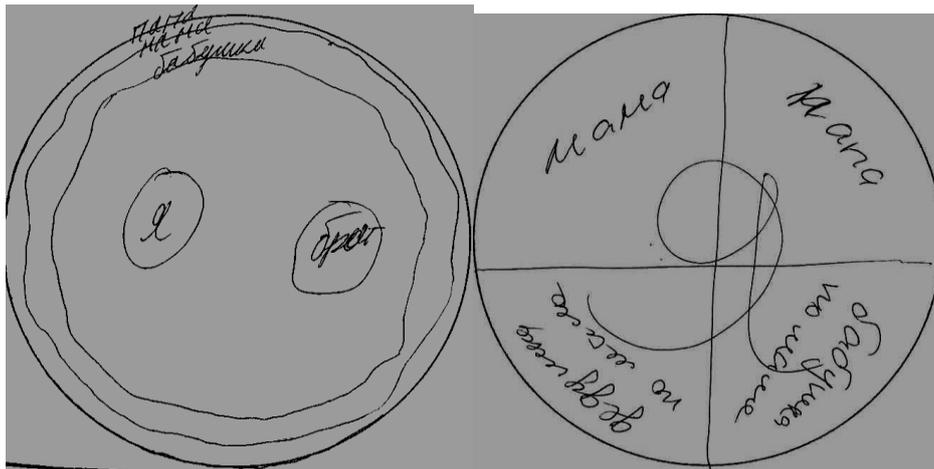

Рис. 3.4. Показники ступеня прийняття/неприйняття батьками дитини, одержані за методикою А. Баркан «Шкала ступеня відкидання дитини в сім'ї»

Один або обидва члени подружжя у 8,1 % випадках зі всієї вибірки періодично або частково задоволені поведінкою, рисами характеру, розумовими здібностями своєї дитини. Така ситуація у сім'ї є теж несприятливою для психологічного благополуччя й особистісного розвитку дитини.

Приклад 4.

Як видно з результатів констатувального етапу експерименту, на формування певної висоти домагань помітно впливає встановлена дистанція між батьками та дітьми. Симбіотичні взаємини (наочно представлені на рис. 2.5) сприяють формуванню домагань низького рівня.

Настя К. (14 років)

Денис Б. (14 років)

Рис. 2.5. Приклади соціограм підлітків із симбіотичним розташуванням членів сім'ї

Як видно з представлених соціограм, підлітки продемонстрували невизначеність власного простору у межах сімейної системи. Можемо стверджувати, що неусвідомлення підлітком власного «Я», відокремленого від «Я» батьків, відсутність особистісного простору спричинюють недиференційованість власних потреб та цілей від батьківських настанов та, як наслідок, формування низького рівня власних домагань.

2.3.3. Оформлення результатів дослідження у вигляді таблиць та їх аналіз у бакалаврській роботі

Приклад 1.

Аналіз психолінгвістичного аспекту ідентичності включає у себе визначення того, які частини мовлення і який змістовний аспект самоідентифікації є домінуючим у самоописах дитини (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Аналіз психолінгвістичного аспекту ідентичності дітей старшого дошкільного віку за методикою М. Куна, Т. Мак-Партленда «Хто Я?»

<i>Психолінгвістичні показники у тексті</i>	<i>Самоідентифікаційні характеристики дівчат, %</i>	<i>Самоідентифікаційні характеристики хлопців, %</i>
Середній та високий рівень	57,2	44,9

диференціації особистості		
Середній та низький рівень диференціації особистості	42,8	55,1
Переважаючі іменників	13,8	9,5
Переважаючі прикметників	91	32,6
Гармонійний тип лінгвістичного самоописування	12,9	14,8
Переважаючі словосполучень, речень	20,37	37

З табл. 2.1 видно, що у 13,8 % дівчат та 9,5 % хлопців у самохарактеристиках переважають іменники: діти відчувають потребу у визначеності, усталеності. У 91 % дівчат та 36,6 % хлопців висловлювання характеризуються емоційністю, проявами демонстративності, про що свідчить переважаючі у самописах прикметників.

Приклад 2.

Якщо порівняти висотний параметр домагань за двома методиками Ф. Гоппе та Дембо-Рубінштейна, то бачимо результати, наочно продемонстровані у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Показники результатів висотного параметру домагань підлітків, одержані за методикою Ф. Хоппе

Висотний параметр домагань	Методика Ф. Хоппе	Методика Дембо-Рубінштейна
Дуже високий рівень	-	72%
Високий рівень	67%	18%
Середній рівень	25%	10%
Низький рівень	8%	-

Як видно з табл. 2.1, 72 % підлітків за методикою Дембо-Рубінштейн продемонстрували дуже високий рівень домагань. За методикою Ф. Хоппе підлітки з висотою домагань у зазначеній зоні відсутні. Пояснити такі результати видається можливим, звернувшись до описаної Ф. Гоппе ієрархії цілей. Учений виокремлював реальну мету (мету конкретної дії) та ідеальну мету (мету, яка перевищує реальні цілі, але все ж стоїть «над» ними і спрямовує весь потенціал індивіда).

Приклад 3.

Якщо порівняти висотні параметри самооцінки та рівня домагань, то спостерігаємо різні комбінації між ними, які представлено у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Розподіл показників висотних параметрів самооцінки (за методикою Дембо-Рубінштейна) та рівня домагань (за методикою Ф. Хоппе)

Висота домагань	Висота самооцінки				Загалом
	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень	Дуже високий рівень	
Низький рівень	0	2	4	2	8
Середній рівень	2	4	12	6	24
Високий рівень	4	12	35	17	68
Загалом	6	18	51	25	100

Як видно з табл. 2.2, у результаті проведеного експерименту виокремлено різні сполучення між висотою самооцінки та рівня домагань, крім «низька самооцінка-низький рівень домагань». Вважаємо, що такий факт зумовлений, по-перше, особливостями проведення дослідження (підліткам тест презентувався як дослідження інтелекту, результати якого стануть основою складання рейтингу серед однолітків, що створило конкурентне середовище серед учнів), а по-друге, віком досліджуваних.

Приклади демонстрації результатів дослідження у вигляді рисунків та їх аналіз

Приклад 1

Вслід за О.І. Мотковим вважаємо, що у психологічно здорової людини, незалежно від загального рівня самооцінки, на високому рівні обов'язково повинні бути виражені Моральність, Воля, Самостійність і Гармонійність, а в юнацькому віці ще й Екстраверсія. У нашому ж дослідженні рівень вияву цих та інших факторів представлено наочно на рис. 2.3.

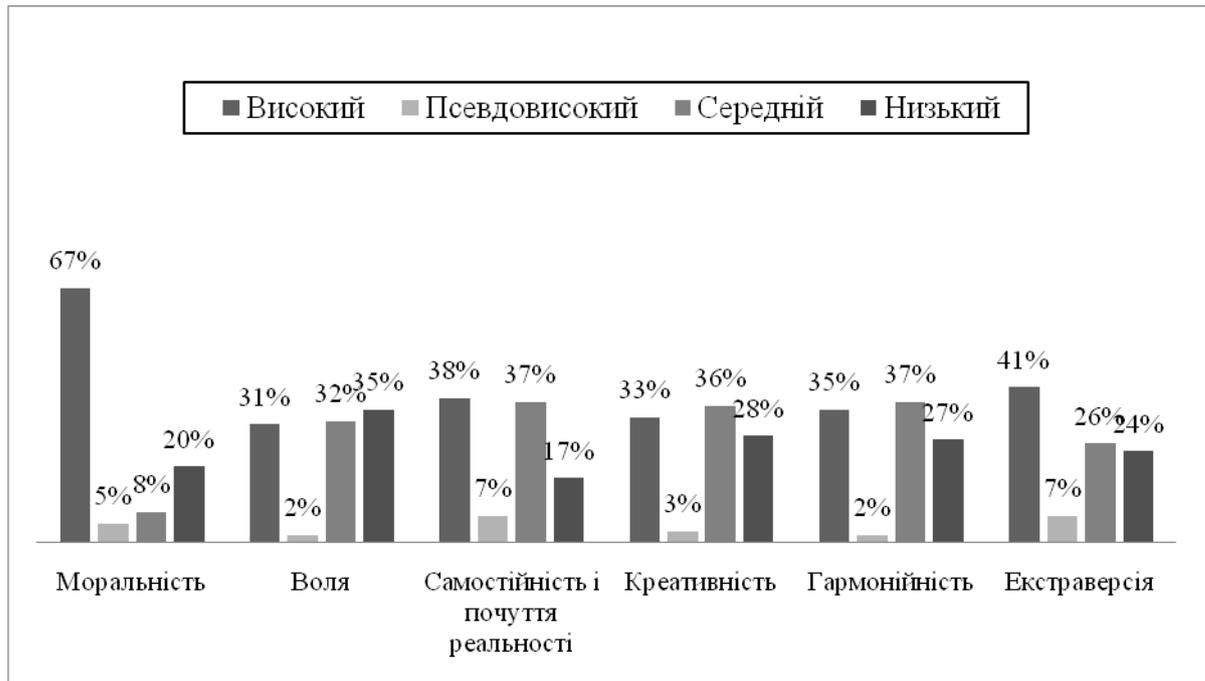

Рис. 2.3. Рівень самооцінки загальних факторів особистості (за методикою О.І. Моткова)

Фактор моральності знаходиться на високому рівні у 67% опитуваних, волі – у 31%, самостійності – у 38%, гармонійності – у 35%, екстраверсії – у 41% (рис. 2.3). Також видно з рис. 2.3, що у більшості респондентів вищевказані важливі фактори, окрім моральності та екстраверсії, знаходяться переважно на середньому рівні (воля – 32%, самостійність – 37%, гармонійність – 37%).

Приклад 2.

Результати дослідження доцільно представити у вигляді гістограми (Рис. 2.2.2.).

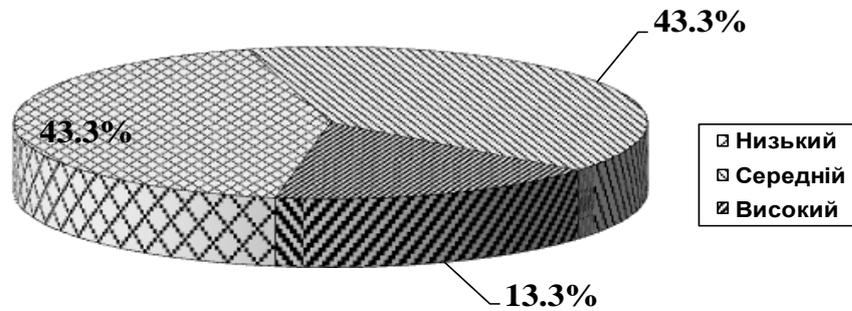

Рис. 2.2.2. Розподіл рівнів вияву почуття самотності (за опитувальником С.Г. Корчагіної)

Приклад 3

Отже, аналіз результатів методик М. Куна та Т. Макпартленда «Хто Я?» та Е. Клессманн «Три дерева» дозволив виокремити 4 групи дітей, що відрізняються між собою на статистично достовірному рівні за χ^2 -критерієм Пірсона (значущість сягає рівнів $p \leq 0,001$ та $p \leq 0,01$) за ступенем «благополуччя» особистісної ідентичності – від позитивної, стабільної, до несприятливої, нестабільної або викривленої (рис. 2.1).

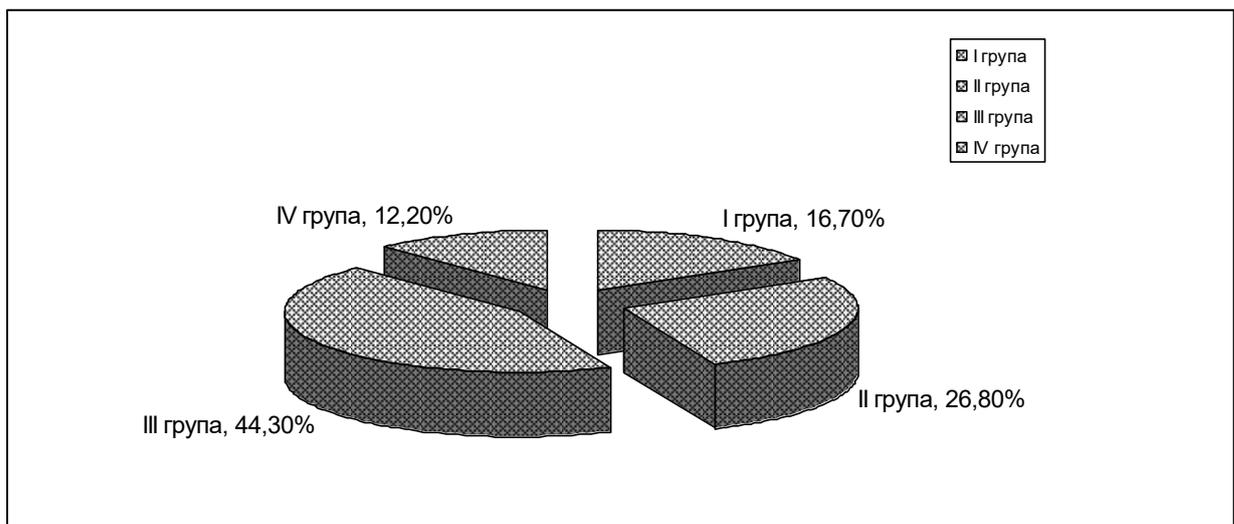

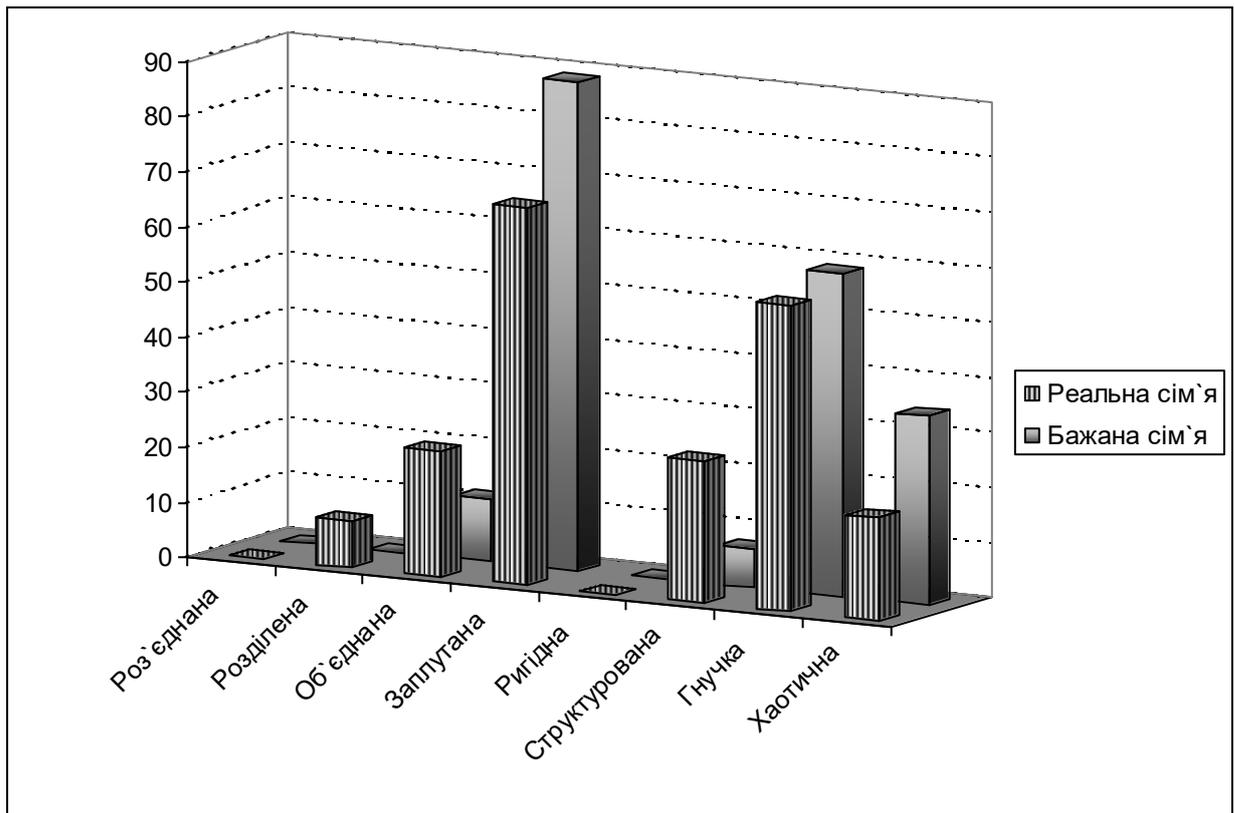
Рис. 2.1. Розподіл малюнків, проведених за проективною методикою «Намалюй себе» щодо визначення груп з рівнем розвитку особистісної ідентичності

Відтак, результати статистичного аналізу за χ^2 -критерієм Пірсона та кореляційного аналізу за коефіцієнтом Спірмана дозволили виокремити прояви особистісної ідентичності у дітей старшого дошкільного віку, що різняться за ознаками: цілісність, стабільність, чіткість, диференціація образу «Я», здатність до тріангуляторних відносин та психологічні особливості зумовленості поєднання зазначених показників у дошкільників механізмами

функціонування сімейної системи та якістю батьківського ставлення до дитини.

Приклад 4

Оскільки методика дає змогу виявити бажаний для учасників експерименту тип сім'ї, ми зробили порівняльний аналіз існуючих уявлень членів сім'ї про наявний рівень сімейної згуртованості та сімейної адаптації, уявлень про бажану сім'ю за середніми показниками (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Типи наявної та бажаної сімейної структури за шкалами «Сімейна згуртованість» та «Сімейна адаптація», одержані за результатами опитувальника «Шкала сімейної адаптації та згуртованості» (FACES-3) Д. Олсона

Як видно з рис. 3.2, серед сімей, які увійшли до вибірки на етапі констатувального етапу експерименту, існує тенденція до зменшення невизначеності сімейних ролей, правил і стандартів взаємодії, тобто тенденція до позитивної динаміки проходження соціальної адаптації. Проте спостерігається тенденція до збільшення заплутаності, незбалансованості у внутрішньосистемній взаємодії, розмитості її внутрішніх та зовнішніх меж, тобто наявна тенденція до підвищеної ригідності у досліджуваних щодо

збереження балансу відкритості/закритості зовнішніх та внутрішніх меж сімейної системи, емоційного зв'язку між її членами, прийнятті рішень, розподілу сімейного часу та ін. Ми припускаємо, що динаміка сімейної системи відображає особливості розвитку соціуму: якщо процеси, що відбуваються у суспільстві, не визначаються стабільністю, сталістю, прогнозованістю тощо, сімейні системи як елементи соціальної структури також характеризуватимуться певною розбалансованістю, ригідністю, дифузністю внутрішньосімейних меж.

Приклади демонстрації результатів кореляційного аналізу

З метою визначення чинників, що зумовлюють розвиток особистісної ідентичності дітей старшого дошкільного віку, було здійснено кореляційний аналіз за коефіцієнтом Спірмена.

У процесі аналізу було виявлено сильні позитивні зв'язки між безумовною любов'ю до дитини та емоційною близькістю з нею ($r=0,76$, $p\leq 0,01$), емоційна близькість з дитиною та повага до неї ($r=0,73$, $p\leq 0,05$), та помірні негативні зв'язки між показниками «Недостатність вимог-заборон по відношенню до дитини» та «Відчуття у дитини сприятливих сімейних відносин» ($r=-0,33$, $p\leq 0,05$); «Первинна ідентифікація дівчинки з материнською фігурою» та «Домінування матері над дитиною» ($r=-0,57$, $p\leq 0,05$).

Додаток О

Кореляції проявів особистісної ідентичності за методиками «Три дерева», «Хто Я?», «FACES-3», «ВБД», АСВ»

** Кореляція значуща на рівні $P<0,01$ (2-стор.)

* Кореляція значуща на рівні $P<0,05$ (2-стор.)

№	Показники		Коефіцієнт кореляції
1.	Безумовна любов до дитини	Емоційна близькість з дитиною	0,76**
2.	Емоційна близькість з	Повага до дитини	0,73*

	дитиною		
3.	Недостатність вимог-заборон по відношенню до дитини	Відчуття у дитини сприятливих сімейних відносин	-0,33*
4.	Первинна ідентифікація дівчинки з материнською фігурою	Домінування матері над дитиною	-0,57**

2.3.4. Оформлення результатів дослідження у вигляді таблиць та їх аналіз у комплексній кваліфікаційній роботі

Приклад 1.

Так, за результатами опитувальника виявлення емоційного вигорання МВІ отримано результати, які можна наочно продемонструвати за допомогою табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Рівень емоційного вигорання за методикою МВІ

Субшкали	Рівень	Кількість (у %)
Емоційне виснаження	Високий	20%
	Середній	44%
	Низький	41%
Деперсоналізація	Високий	17%
	Середній	38%
	Низький	44%
Редукція особистісних досягнень	Високий	23%
	Середній	47%
	Низький	29%

З табл. 3.1. видно, що серед медичних працівників найбільш сформованим є такий симптом, як редукція особистісних досягнень (23%). Це говорить про те, що у таких спеціалістів є тенденція негативно оцінювати

себе, занижувати свої професійні досягнення й успіхи, до негативізму по відношенню до службових можливостей або у зменшенні своєї власної гідності, обмеженні своїх можливостей, обов'язків по відношенню до інших. Найбільш несформований симптомом вигоряння – деперсоналізація (44%).

Приклад 2.

Дані, отримані за допомогою методики виявлення сформованості фаз емоційного вигоряння В.В. Бойка наочно можна представити у вигляді табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Сформованість фаз вигоряння (за методикою В.В. Бойко)

Фаза	Несформований	Формується	Сформований
Напруга	55%	26%	17%
Резистенція	29%	41%	14%
Виснаження	70%	14%	11%

Як видно з табл. 3.2., найбільш сформованою у медичних працівників є фаза напруги (17%).

Найменш сформованою фазою є фаза виснаження (70%), що говорить про стійкість загального енергетичного тонусу і сильну нервову систему.

Приклад 3.

Дані, отримані після повторної діагностики рівня деструктивних установок у міжособистісних стосунках, представлено у вигляді табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Рівень деструктивних установок у міжособистісних стосунках за окремими факторами (за методикою В.В.Бойка)

Шкала	Рівень	До тренінгу	Після тренінгу
Завуальована жорстокість	Високий	8	5
	Середній	5	6
	Низький	2	4
Відкрита	Високий	8	6

жорстокість	Середній	6	6
	Низький	1	3
Обґрунтований негативізм	Високий	7	4
	Середній	6	7
	Низький	2	4
Буркотіння	Високий	6	3
	Середній	6	7
	Низький	3	5
Негативний досвід спілкування	Високий	4	2
	Середній	7	7
	Низький	4	6

Як видно з табл. 3.3, в експериментальній групі:

- за шкалою «Завуальована жорстокість» у 20% респондентів рівень деструктивних установок знизився до середнього чи низького;
- за шкалою «Відкрита жорстокість» у 13% респондентів рівень деструктивних установок знизився до середнього чи низького;
- за шкалою «Обґрунтований негативізм» у 20% респондентів рівень деструктивних установок знизився до середнього чи низького;
- за шкалою «Буркотіння» у 20% респондентів рівень деструктивних установок знизився до середнього чи низького;
- за шкалою «Негативний досвід спілкування» у 13% респондентів рівень деструктивних установок знизився до середнього чи низького.

Приклад 4.

Розглянемо останній параметр аналізу домагань підлітка – «стійкість». Нами використовувались виокремленні І. В. Дубровіною патерни вибору та розв'язання задач у ході дослідження. Результати проведеного дослідження висвітлено у табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Показники параметру стійкості домагань (за методикою Ф. Хоппе)

	Патерни цілепокладання
--	------------------------

Кількість підлітків	Реалістичний	Гіперлабільний	Ригідний	Кроковий	Змішаний
	47%	10%	14%	6%	23%

Як видно з табл. 2.3, 47% підлітків продемонстрували реалістичну тактику цілепокладання. Така тенденція у постановці подальшої мети властива дорослим здоровим людям. Вона відображає вміння правильно оцінити свої попередні досягнення та адекватно планувати подальшу діяльність, тобто індивід з реалістичною тактикою цілепокладання здатен гнучко та адекватно змінювати свої цілі залежно від успіху та невдачі.

Приклад 5.

Отже, у результаті аналізу параметру «Сімейна згуртованість» та особливостей рівня домагань особистості підлітка, одержано результати, які наочно представлено у табл.2.2.

Таблиця 2.2

Розподіл показників висотного параметру домагань підлітка залежно від типу сімейної згуртованості, одержаних (за методикою Ф.Гоппе та опитувальником Д.Х. Олсона FACES-3)

<i>Висотний параметр домагань підлітка</i>	<i>Тип сімейної згуртованості</i>			
	Роз'єднана система	Розділена система	Об'єднана система	Заплутана система
Низький	0	0	2	6
Середній	4	2	15	4
Високий	12	17	24	14

Як видно з табл. 2.2, більшість підлітків (41%) з високими показниками рівня домагань належать до сімей з розділеним та об'єднаним типами згуртованості.

Приклади демонстрації результатів дослідження у вигляді рисунків та їх аналіз

Приклад 1.

В анкетуванні респондентам також пропонувалося відповісти на запитання «Який, на Вашу думку, найефективніший спосіб боротьби із почуттям ненависті?» (рис. 2.13).

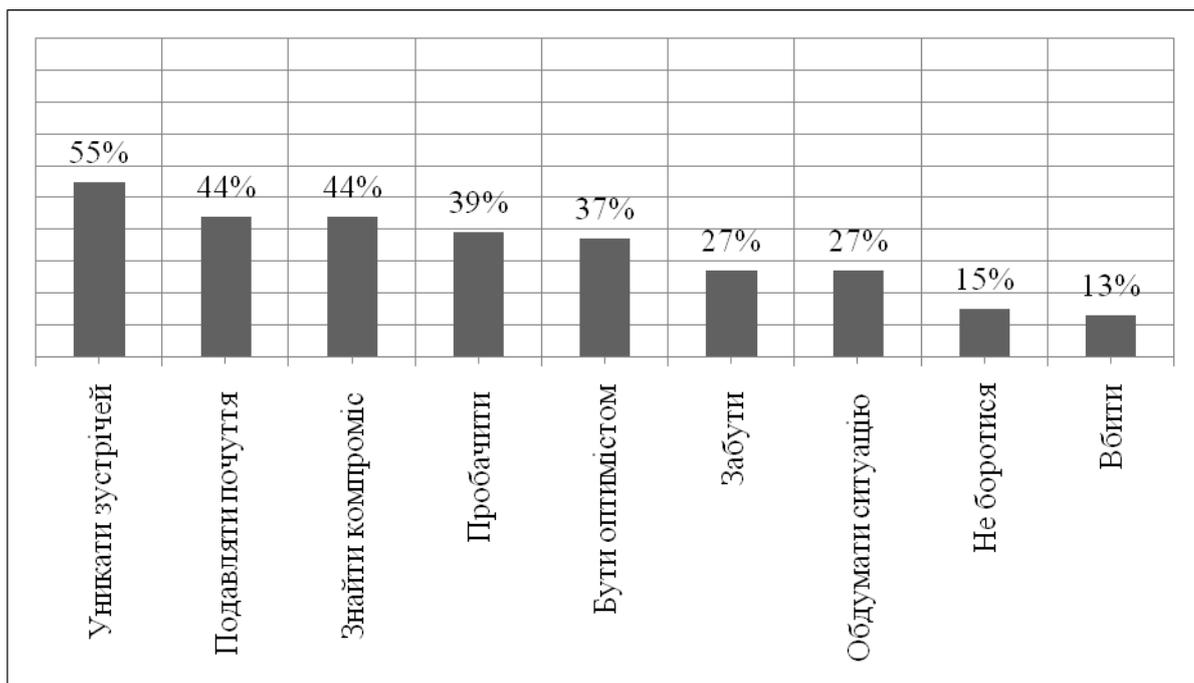
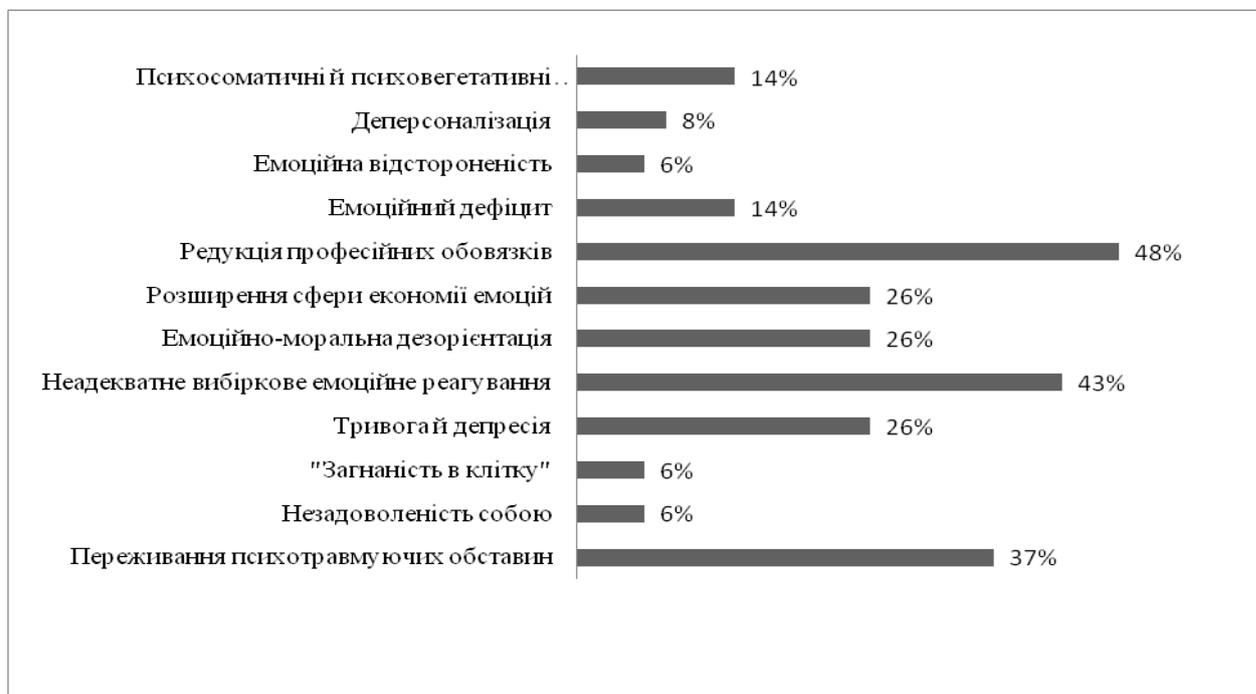

Рис. 2.13. Аналіз відповідей на питання «Який, на Вашу думку, найефективніший спосіб боротьби з почуттям ненависті?»

Як видно з рис. 2.14, більшість респондентів завжди або інколи користуються методами боротьби з ненавистю (45% та 36% відповідно).

Приклад 2.

Наочно побачити сформованість усіх симптомів фаз вигорання у медичних працівників можна за допомогою рис. 3.1.

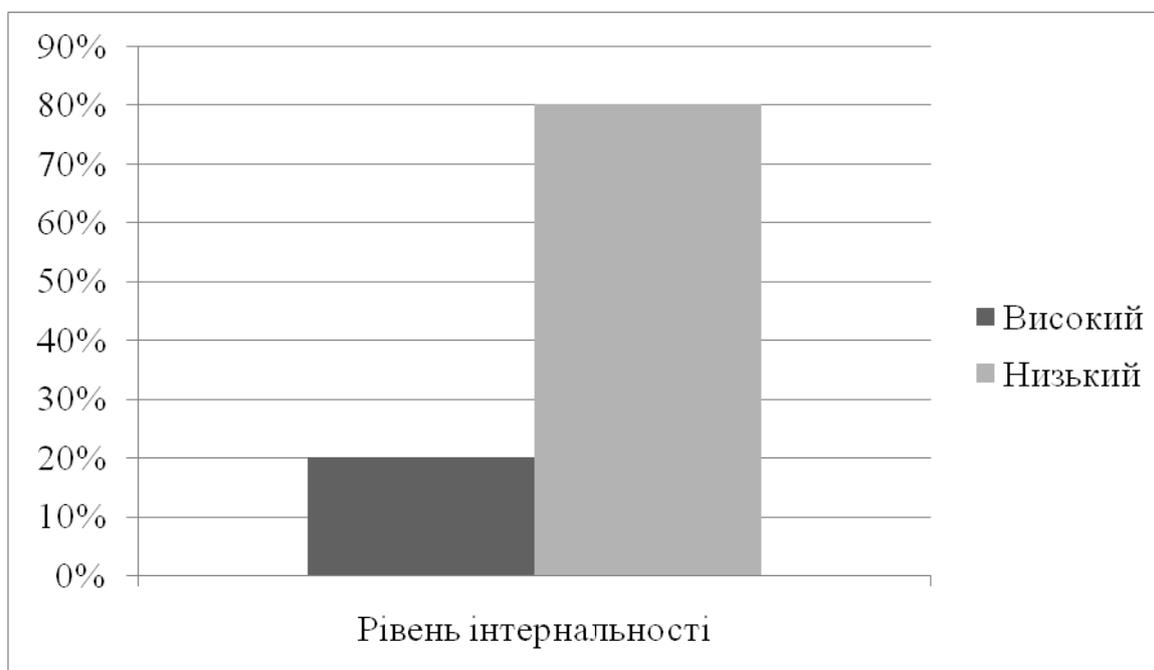

Рис.3.1. Сформованість симптомів фаз вигорання у медичних працівників

Як видно з рис. 3.1, найбільш сформованими симптомами вигорання у медичних працівників є симптом редукції професійних обов'язків (48%) та симптом неадекватного вибіркового емоційного реагування (43%). А найменш сформованими симптомами є симптом незадоволеності собою (6%), «загнаність у клітку» (6%) та симптом емоційної відстороненості (6%).

Приклад 3.

Наочно побачити результати тестування за допомогою методики Дж. Роттера можна за допомогою рис. 3.2.

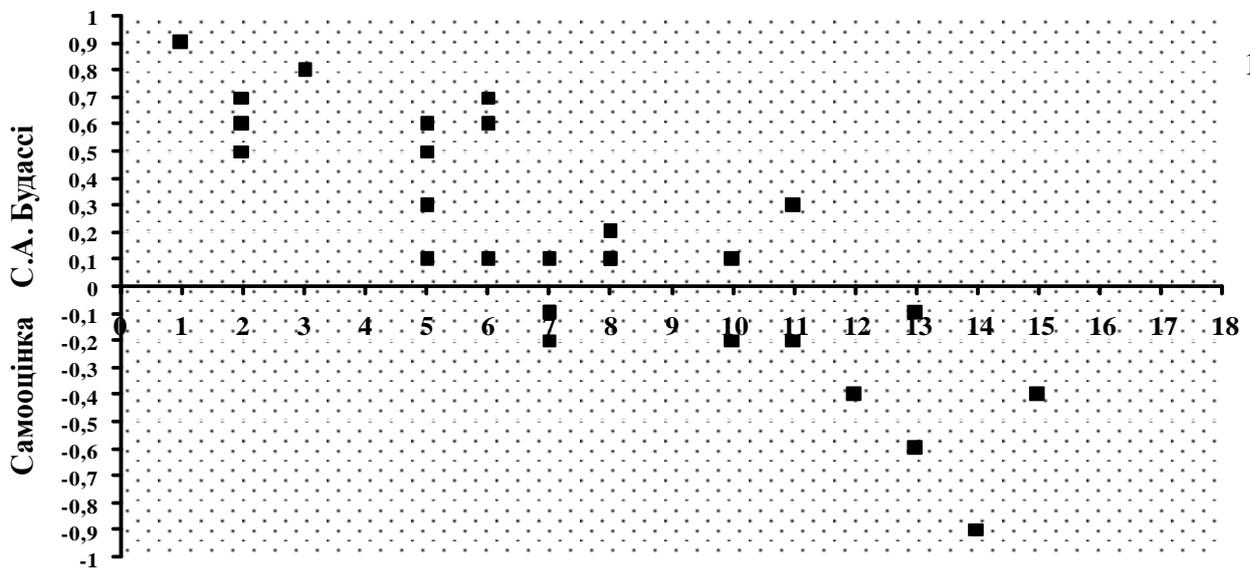
Рис. 3.2. Рівень локус контролю (за методикою Дж.Роттера)

З рисунку 3.2. видно, що у більшості медичних працівників низький рівень загальної інтернальності (80%), тобто можна стверджувати, що у цих фахівців спостерігається екстернальний локус контролю. Для них властива зовнішньоспрямована захисна поведінка. Вони впевнені, що їх невдачі є результатом невезіння, випадкових збігів обставин, негативного впливу інших людей.

Лише 20% медичних працівників мають високий рівень локус контролю, що говорить про наявність у них інтернальності. Такі професіонали частіше впевнені у тому, що їх успіхи або невдачі не випадкові, і є такими, що залежать від рівня здібностей і є закономірним результатом цілеспрямованої діяльності. Їх поведінка направлена на досягнення успіху шляхом розвитку власних здібностей.

Приклад 4.

Для зручності, на рис. 2.3.4. представлено графік, що відображає отриману залежність:

Самотність С.Г. Корчагіної

Рис. 2.3.4. Графік взаємозв'язку між рівнем відчуття самотності та рівнем самооцінки

Як бачимо, коефіцієнт кореляції взаємозв'язку двох досліджуваних явищ становить **-0.7**, що свідчить про наявність очевидного зв'язку між самооцінкою особистості та рівнем переживання самотності. Точніше ця залежність виражається в оберненому співвідношенні: чим вищий рівень самооцінки, тим нижчий рівень переживання самотності та навпаки.

Приклад 5.

Результати аналізу розподілу сімей за типами відображено на рис. 2.5.

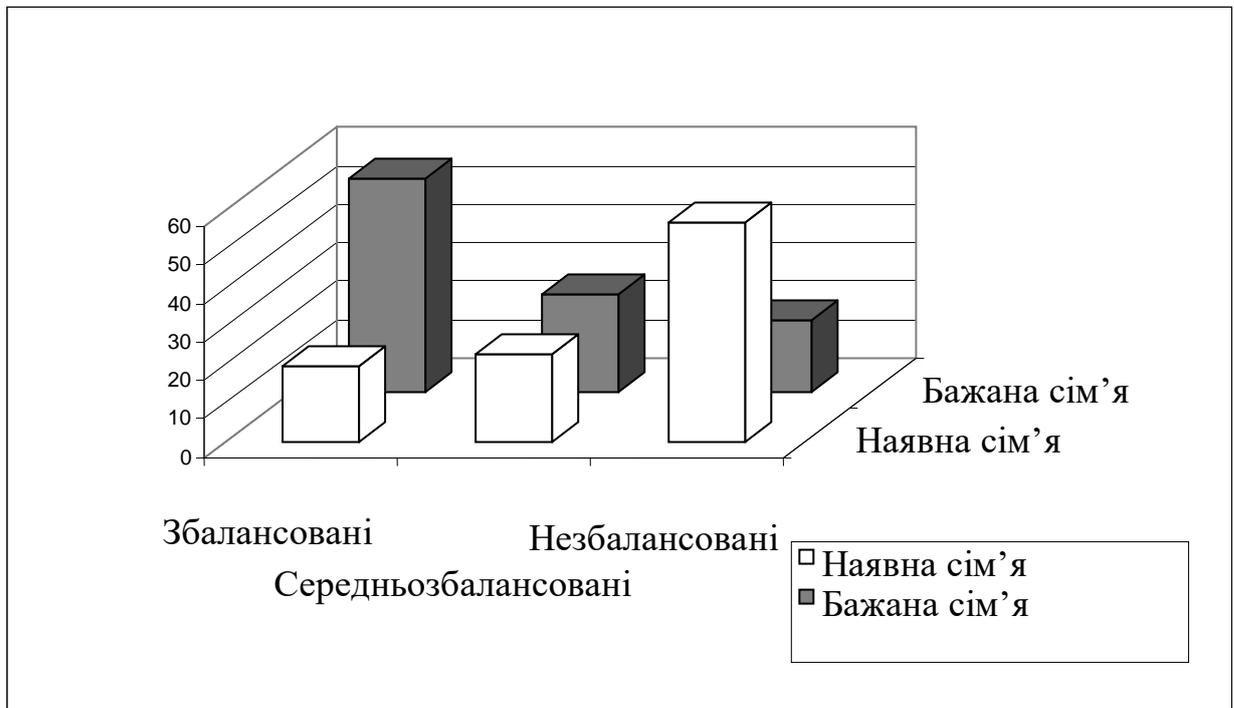

Рис. 2.5. Типи сімейних структур

Більшість реальних сімей, а це 57,1 % вибірки, належать до незбалансованих сімей; 25,7 % – середньозбалансованих та 18,6 % – збалансованих. Щодо бажаної сімейної структури, спостерігається тенденція прагнення до збалансованого типу сім'ї.

Приклади описання кореляційного аналізу

Для отримання статистично значущих висновків здійснено кореляційний аналіз за критерієм Спірмена, у результаті чого було виявлено сильний позитивний кореляційний взаємозв'язок між формуванням цілісного, стабільного образу «Я» у дошкільників та його диференціацією, структурованістю ($r=0,83$, $p\leq 0,05$), помірний позитивний зв'язок – між показниками «Відчуття у хлопчиків емоційного неприйняття у сім'ї, емоційного відкидання, емоційна залежність» та «Емоційна дистанція між усіма членами сім'ї» ($r=0,37$, $p\leq 0,01$), помірний негативний – між показниками «Здатність хлопчиків до триангуляторних відносин» та «Порушені взаємини, негативні емоції по відношенню до батька» ($r=-0,45$, $p\leq 0,01$) (додаток Д).

Додаток Д

Кореляції проявів особистісної ідентичності за методиками «Три дерева», «Хто Я?», «FACES-3», «ВБД», АСВ»

** Кореляція значуща на рівні $P<0,01$ (2-стор.)

* Кореляція значуща на рівні $P<0,05$ (2-стор.)

№	Показники		Коефіцієнт кореляції
5.	Цілісний, стабільний образ «Я»	Диференційований, багатокomпонентний образ «Я»	0,83**
6.	Диференційований, багатокomпонентний образ «Я» у хлопчиків	Емоційна близькість	0,35*
7.	Відчуття у хлопчиків емоційного неприйняття в сім'ї, емоційного відкидання, емоційна залежність	Емоційна дистанція зі всіма членами сім'ї	0,37**
8.	Здатність хлопчиків до	Порушені взаємини, негативні	-0,45**

	триангуляторних відносин	емоції по відношенню до батька	
9.	Відчуття у дівчат сприятливих сімейних відносин	Вимогливість батьків	-0,35*

**Приклади демонстрації результатів формувального експерименту
в експериментальній та контрольній групах,
представлені у рисунках**

Приклад 1.

Як видно з рис. 3.5, значно збільшилася кількість підлітків з реалістичною тактикою цілепокладання – до 44%. Цікаво, що підлітки з гіперлабільною та змішаною тактиками після участі у тренінгу продемонстрували реалістичний патерн постановки власних цілей (після проведення тренінгу кількість підлітків з гіперлабільним патерном становила 12%, зі змішаним – 12%). Отже, можемо зазначити, що протягом тренінгу діти вчилися грамотно ставити цілі та аналізувати певні кроки для їх досягнення. Зокрема систематичне виконання й обговорення вправ «Тиждень переможця», «Коло мого життя» та ін. допомогло підліткам реально оцінити власні успіхи та невдачі, що, зрештою, й зумовило зміну деяких неконструктивних тактик цілепокладання.

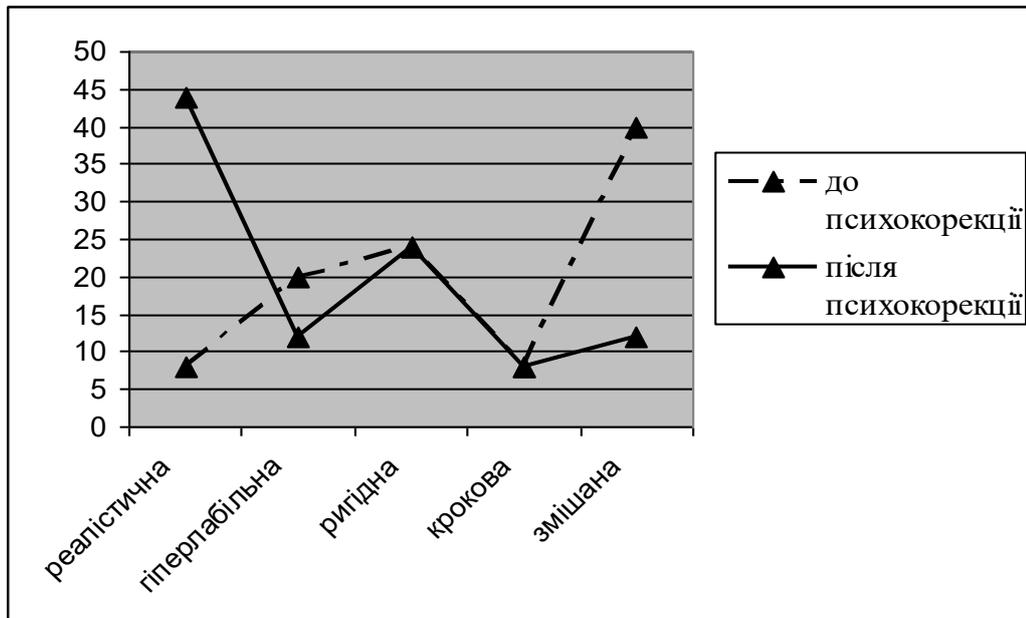
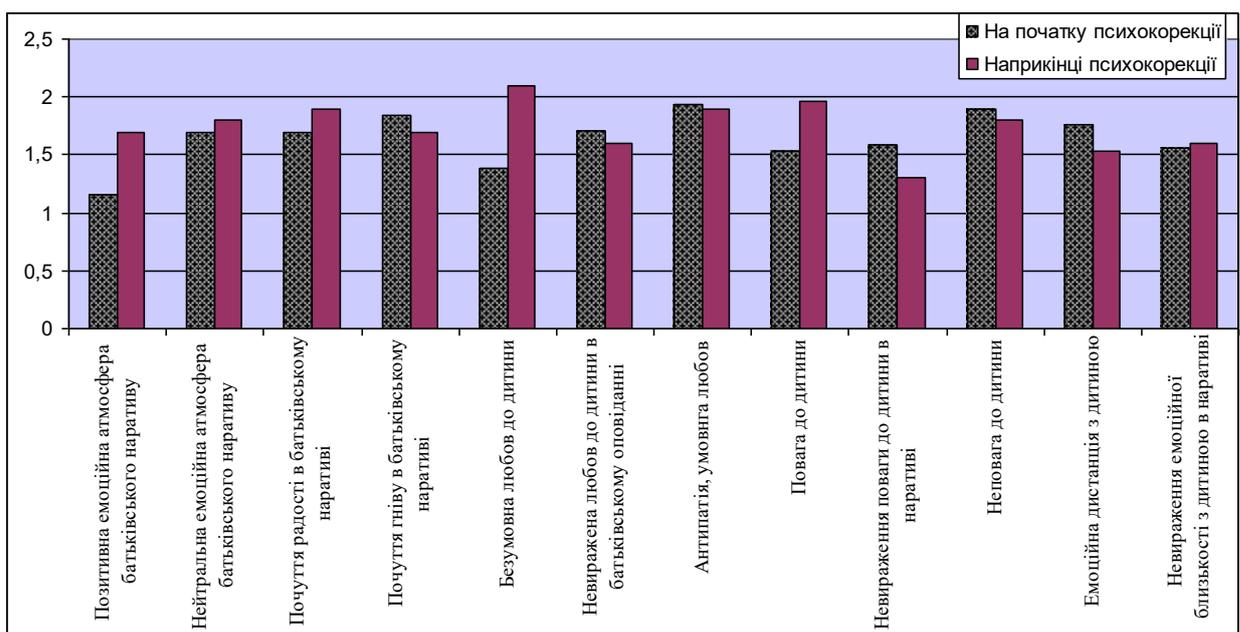

Рис. 3.5. Результати впливу психокорекційних заходів на тактику цілепокладання адекватності домагань особистості

Приклад 2.

На статистично значущому рівні відбулося зменшення таких показників: актуалізоване в оповіданні батьків про дитину почуття гніву ($t=4,50$; $p \leq 0,01$); умовна любов до дитини ($t=2,06$; $p \leq 0,05$); невираження любові до дитини у батьківському наративі ($t=3,43$; $p \leq 0,05$); невираження поваги до дитини у наративі ($t=3,89$; $p \leq 0,01$); неповага до дитини ($t=2,52$; $p \leq 0,05$); емоційна дистанція з дитиною ($t=3,17$; $p \leq 0,01$) (рис. 3.4).

Рис. 3.4. Порівняльна характеристика особливостей батьківсько-дитячих взаємин, відображених у батьківських наративах про дитину в експериментальній групі 1 до та після проведення формувального експерименту

2.3.5. Оформлення результатів дослідження у вигляді таблиць та їх аналіз у наукових роботах студентів

Приклад 1.

Для комплексного дослідження рівня самооцінки взято «Методику дослідження самооцінки особистості» С.А. Будассі, яка базується на взаємозв'язку між уявленнями про «Я-ідеальне» та «Я-реальне». Автор вважає, що чим більш тісний взаємозв'язок між «Я-ідеальним» та «Я-реальним», тим вищий та адекватніший рівень самооцінки. Отримані дані за методикою С.А. Будассі (табл. 2.3) показали, що у більшості респондентів (39%) наявний високий адекватний рівень самооцінки, тобто їм характерне позитивне ставлення до себе, самоповага, прийняття себе, відчуття власної повноцінності. У 8% опитуваних рівень самооцінки високий, неадекватний, що свідчить про неадекватність сприйняття себе, своїх сил, відсутність самокритичності. Низький, проте адекватний, а отже, реалістичний рівень сприйняття себе, характерний для 20% респондентів. Нечітке і недиференційоване уявлення людини про своє «Я-ідеальне» та «Я-реальне», і, як наслідок, низький неадекватний рівень самооцінки, характерний для 12% респондентів даної вибірки.

Таблиця 2.3

Рівень самооцінки особистості за методикою С.А. Будассі

Рівень самооцінки	Кількість (у %)
Низький неадекватний	12%
Низький адекватний	20%
Середній адекватний	21%

Високий адекватний	39%
Високий неадекватний	8%

Приклад 2.

Отже, важливим моментом аналізу сімейної системи є також аналіз комунікацій. На нашу думку, стиль сімейного виховання, який виявляється у своєрідній манері спілкування та взаємодії (В.М. Мініяров) і презентує певний тип комунікацій між дітьми та батьками. Для більш повного сімейного аналізу було порівняно тип сім'ї та стиль сімейного виховання, як його сприймають підлітки. Результати наведено у табл. 2.5.

Табл. 2.5.

Результати співвідношення стилів сімейного виховання та типів функціонування сім'ї, одержаного на основі аналізу опитувальників «Батьків оцінюють діти» та «Шкала сімейної адаптації та згуртованості» (FACES-3) Д.Х.Олсона

Тип функціонування сім'ї	Стиль сімейного виховання:					
	Адекватне виховання	Потураюча гіперпротек	Домінуюча гіперпротек	Емоційне відкидання	Жорстоке ставлення	Гіпро-текція
Збалансовані	21	0	4	0	0	0
Середньо-збалансовані	25	4	13	0	2	2
Незбалансовані	17	2	2	2	0	6

Як видно з табл. 2.5, у сім'ях зі збалансованим типом функціонування спостерігаються такі два стилі сімейного виховання як адекватне виховання, та домінуюча гіперпротекція. Це свідчить про те, що у збалансованих сім'ях взаємини у дитячо-батьківській підсистемі переважно будуються за принципом діалогічності та партнерства. Що стосується 4% сімей з

домінуючою гіперпротекцією, то можемо висунути припущення, що, незважаючи на надмірну опіку та порушення дистанції у дитячо-батьківській підсистемі (очевидностосунки між батьками та дітьми ще не вийшли на новий рівень, на якому стало б можливим прийняття самостійності підлітка), у взаєминах між іншими членами сім'ї вдало поєднуються власна незалежність та тісні взаємозв'язки. Це і дозволяє сім'ї загалом бути збалансованою та гармонійною.

Приклад 3.

Дані, отримані після повторної діагностики рівня ворожості, представлено у табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Результати діагностики рівня ворожості за шкалою Кука-Медлей

<i>Шкала</i>	<i>Рівень</i>	<i>До тренінгу</i>	<i>Після тренінгу</i>
Цинізм	Високий	0	0
	Середній з тенденцією до високого	11	7
	Середній з тенденцією до низького	3	5
	Низький	1	2
Агресивність	Високий	0	0
	Середній з тенденцією до високого	9	6
	Середній з тенденцією до низького	5	6
	Низький	1	3
Ворожість	Високий	1	0
	Середній з тенденцією до високого	10	7
	Середній з тенденцією до низького	3	5

	Низький	1	3
--	---------	---	---

Аналіз даних табл. 3.2. показав, що в експериментальній групі:

- за шкалою «Цинізм» у 27% респондентів рівень ворожості знизився до середнього з тенденцією до низького;
- за шкалою «Агресивність» у 20% респондентів рівень ворожості знизився до середнього з тенденцією до низького;
- за шкалою «Ворожість» у 20% респондентів рівень ворожості знизився до середнього з тенденцією до низького.

Приклад 4.

Аналіз психолінгвістичного аспекту ідентичності включає у себе визначення того, які частини мовлення і який змістовний аспект самоідентифікації є домінуючим у самоописах дитини. У 13,8 % дівчат та 9,5 % хлопців у самохарактеристиках переважають іменники: діти відчують потребу у визначеності, усталеності (табл. 2.1). У 52,9 % дівчат та 36,6 % хлопців висловлювання характеризуються емоційністю, проявами демонстративності, про що свідчить переважання у самоописах прикметників.

Таблиця 2.1

Частота самоідентифікаційних характеристик дітей старшого дошкільного віку

Психологічні показники	Частота за групами		Значущість розходжень
	Дівчата	Хлопці	
Рівень диференціації особистості			
Вище середнього та високий	57,2%	43,9%	p>0,05
Нище за середній та низький	42,8%	55,1%	
Тип самоописування			
Гармонійний	12,9%	14,8%	p>0,05
Перевага іменників	13,8%	9,5%	
Перевага прикметників	52,9%	38,7%	
Перевага словосполучень, речень	20,4%	37%	

Приклади демонстрації результатів дослідження у вигляді рисунків та їх аналіз

Приклад 1.

За теорією Р. Стенберга різне поєднання трьох компонентів почуття ненависті дає сім різних видів ненависті. Дані щодо видів ненависті, отримані за допомогою опитувальника Р. Стенберга, представлено на рис.2.5.

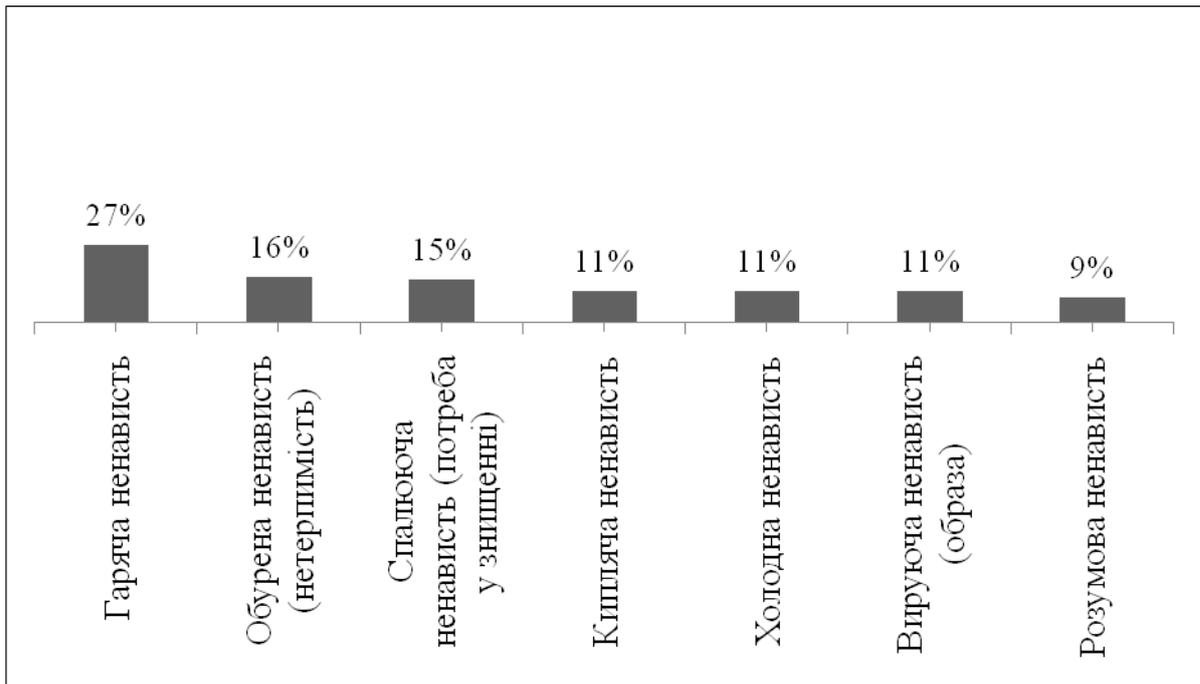

Рис. 2.5. **Вираженість видів ненависті (за опитувальником Р.Стенберга)**

Як видно з рис. 2.5, найбільш виражена серед респондентів гаряча ненависть (27%), тобто домінуючими у їхніх переживаннях є страх чи гнів по відношенню до «цілі». Обурену ненависть та нетерпимість відчують 16%, що свідчить про сприйняття цими людьми об'єкта своєї ненависті як чогось огидного, схильного до такої ж огидної поведінки. Сприйняття «цілі» як такої, що недостойна існувати та потребує негайного знищення, говорить про переживання спалюючої ненависті, характерної 15% опитуваних. Переживання киплячої ненависті (11%) передбачає раптову відразу до «мішені», сприйняття її як «недолюдини» та погрози, для усунення якої необхідно щось зробити.

Холодна ненависть характерна для 11% респондентів та передбачає оцінку «мішені» як чогось поганого та неправильного. Подібні твердження часто засновані на негативних стереотипах та забобонах.

Вируюча ненависть (11%) передбачає сприйняття «цілі» як постійної надлюдської загрози.

У розумовій ненависті домінуючим компонентом є відраза, тому 9% опитуваних сприймають ціль своєї ненависті як шкідника, від якого хочеться віддалитись на максимальну відстань.

Приклад 2.

Так, за результатами опитувальника особистісної зрілості Ю. Гільбуха, виявлено, що серед протестованих респондентів 16 (66,7%) опитаних мають задовільний рівень особистісної зрілості, 6 (25%) опитаних – незадовільний, 2 (8,3 %) – високий. Слід звернути увагу на те, що у більшості респондентів виявлено середні показники, високих показників при цьому критично бракує, тобто, молодь не є зрілою, досить сформованою.

Отримані дані можна також зобразити на діаграмі (рис. 2.1).

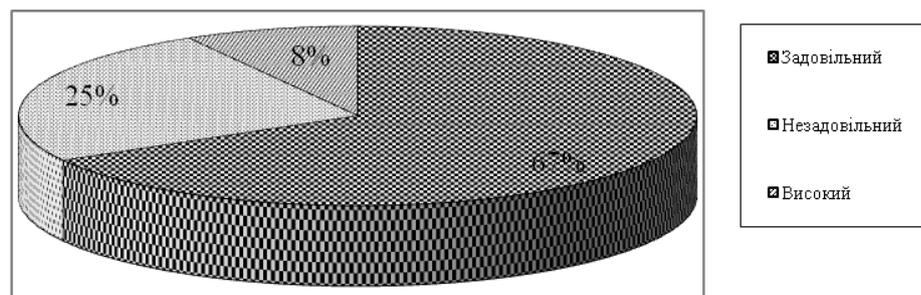

Рис.2.1. Розподіл досліджуваних за рівнями особистісної зрілості

Приклад 3.

Представимо дані до отриманих результатів у вигляді графіку, де наглядно можна побачити вид взаємозв'язку між явищами, що вивчаються (рис 2.3.3.).

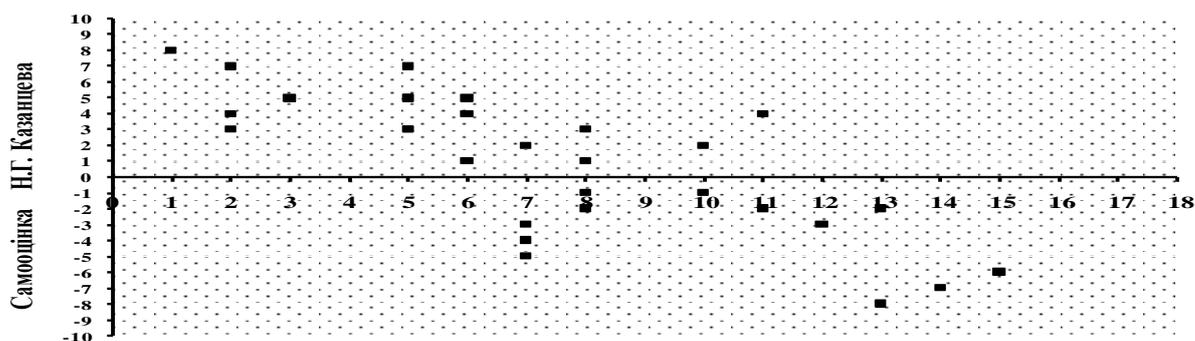

Рис. 2.3.3. Графік взаємозв'язку між рівнем відчуття самотності та рівнем самооцінки

Графік демонструє зворотну залежність між рівнем самотності та самооцінкою особистості, коли зростання рівня самооцінки призводить до зниження рівня переживання самотності.

Приклад 4.

Загальний емоційно-оцінний фон, що переважає в ідентифікаційних характеристиках, визначає валентність ідентичності (рис. 2.2)

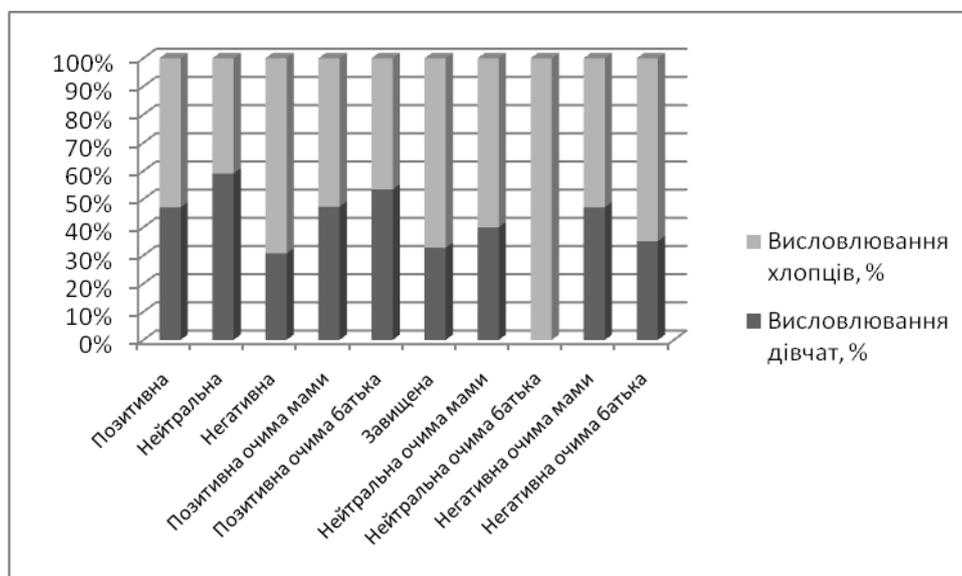

Рис. 2.2. Розподіл ідентифікаційних характеристик дітей старшого дошкільного віку за валентністю ідентичності

Для 44,4 % дівчат та 50 % хлопців характерно у цілому позитивне ставлення до себе, прийняття себе, своїх переваг та недоліків. У 48,2 %

дівчат, 33,3 % хлопців емоційне ставлення до своєї особистості є нейтральним: спостерігається рівновага між позитивними і негативними самоідентифікаціями.

У групу, яка складається з 7,4 % дівчат та 16,7 % хлопців, увійшли діти з негативним ставленням до себе, неприйняттям себе, низькою самооцінкою: проявляється це у негативних ідентифікаційних характеристиках, що переважають над позитивними. При описуванні власної ідентичності частіше зазначаються недоліки, невпевненість у власній цінності, значущості.

Приклад 5.

Приймають дитину повністю 24,2 % батьків. Така ситуація у сім'ї для дитини є сприятливою для особистісного розвитку дитини. Вона відчуває себе потрібною, необхідною та захищеною, до неї ставляться з любов'ю, що є необхідною умовою для розвитку сильної, стабільної особистісної ідентичності (рис. 2.6).

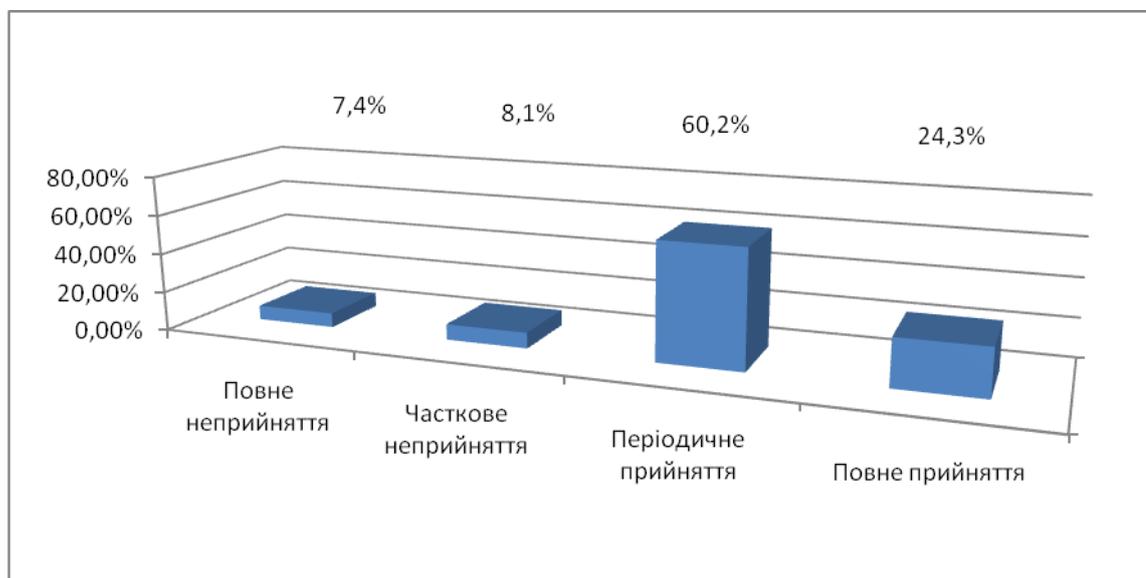

Рис. 2.6. Показники ступеня прийняття/неприйняття батьками дитини

Таким чином, переважно більшість батьків – 84,5 % – у цілому приймають особистість дитини, що є позитивним чинником для розвитку особистісної ідентичності дитини. 15,5 % батьків дітей старшого дошкільного віку, що брали участь у дослідженні, не приймають особистість

дитини безумовно, або дитина періодично викликає у батьків почуття розчарування, роздратування тощо та певні претензії. Ми припускаємо, що зазначені психологічні особливості емоційного прийняття дитини батьками можуть бути викликані не стільки об'єктивними причинами (самою дитиною), а пов'язані з батьківською позицією, яку Р. Овчарова визначає як систему ставлення особистості батька чи матері до виховання дітей, до особистості дитини [143, с. 225].

Отримані результати формуального експерименту в експериментальній та контрольній групах, зображення у вигляді рисунків

Приклад 1.

Отримані дані можна також зобразити на діаграмі (рис. 3.1).

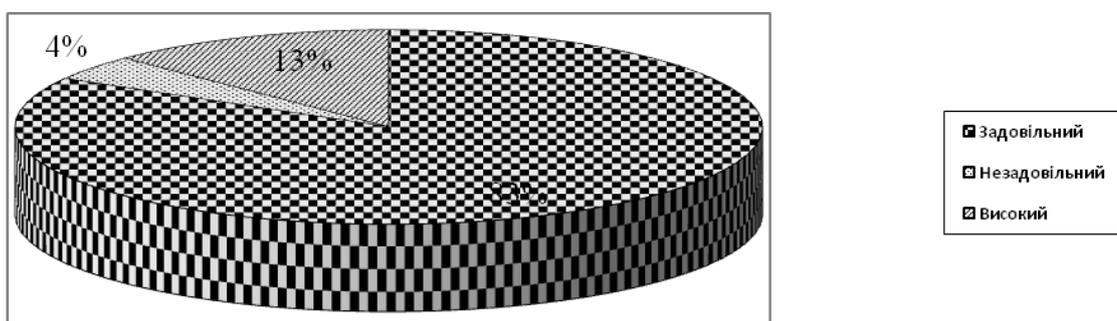
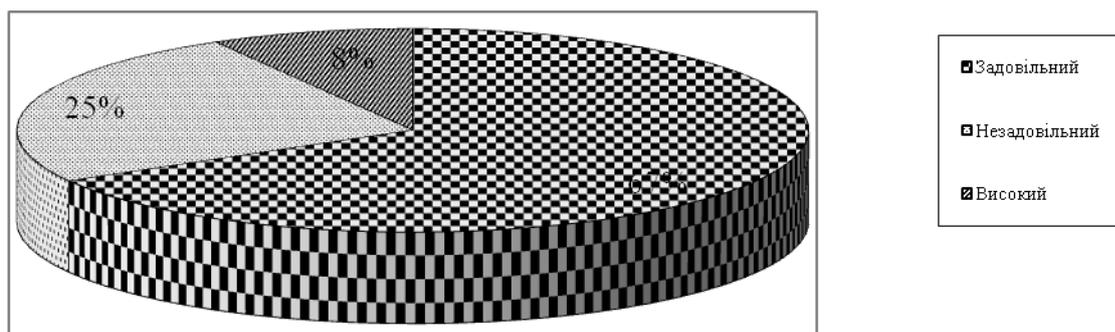

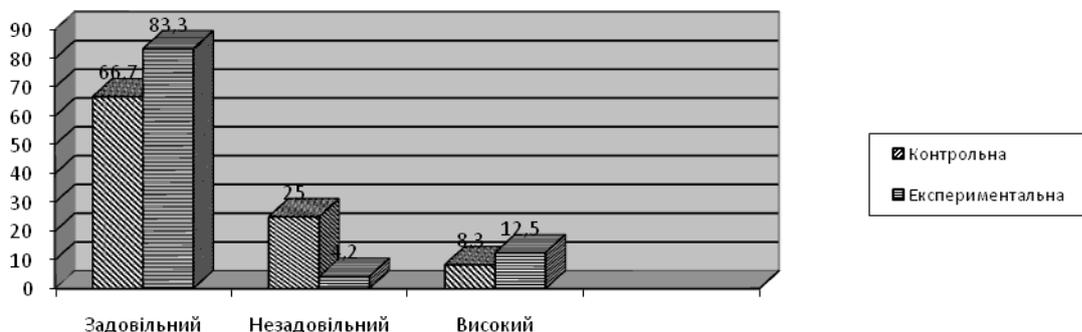
Рис. 3.1. Розподіл респондентів за рівнями особистісної зрілості в експериментальній групі

У контрольній групі дані залишились незмінними (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Розподіл респондентів за рівнями особистісної зрілості у контрольній групі

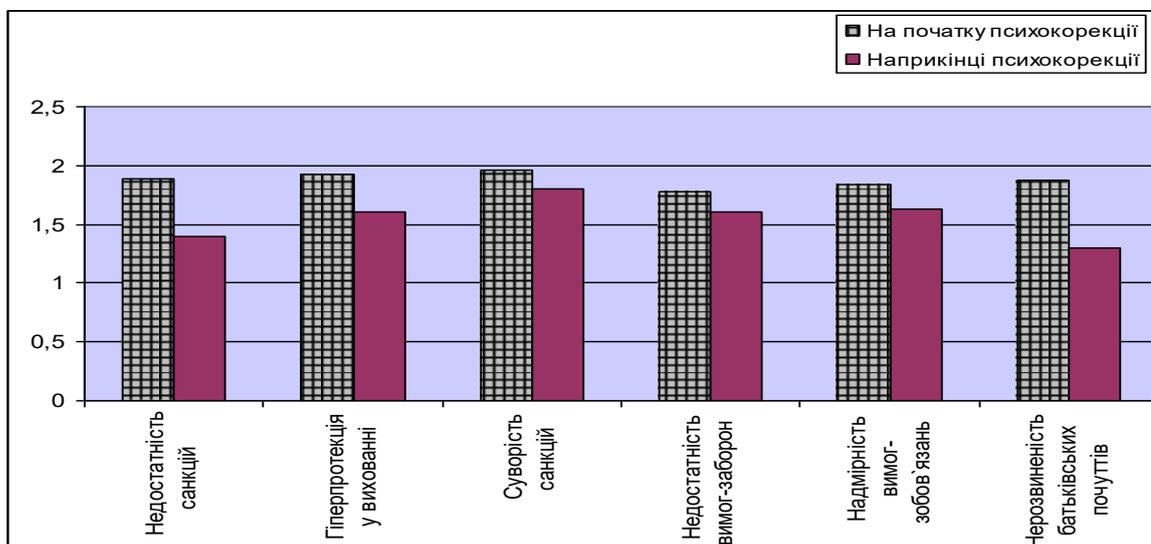
Для наочності дані представлені у вигляді гістограми (рис. 3.3).

Рис. 3.3. Розподіл респондентів за рівнями особистісної зрілості у контрольній та експериментальній групах

Приклад 2.

Аналіз абсолютних значень виявив зменшення оцінок показників: недостатність санкцій (покарань) за порушення дитиною вимог ($t=5,82$; $p \leq 0,01$), гіперпротекція у вихованні ($t=4,77$; $p \leq 0,01$); суворість санкцій (покарань) за порушення дитиною вимог ($t=2,48$; $p \leq 0,05$); недостатність вимог-заборон по відношенню до дитини ($t=5,88$; $p \leq 0,01$); надмірність вимог-зобов'язань по відношенню до дитини ($t=2,26$; $p \leq 0,05$); нерозвиненість батьківських почуттів ($t=2,23$; $p \leq 0,05$) (рис. 3.3).

Рис. 3.3. Порівняльна характеристика особливостей батьківсько-дитячих взаємин в експериментальній групі 1 до і після проведення формувального експерименту

Наведена гістограма демонструє, що батьки дітей старшого дошкільного віку, що були учасниками групової сімейної психокорекції, мають тенденції до зміни виховної позиції, батьківської установки на дитину.

Приклад 3.

Проведений аналіз отриманих змін за G-критерієм знаків виявив динаміку щодо таких параметрів функціонування сімейної системи, як: тип бажаної сімейної системи; ступінь прийняття дитини батьками; ступінь сприятливості у сім'ї для психічного розвитку дитини (кількість бажаних у дитини якостей); недостатність санкцій; гіперпротекція у вихованні; суворість у вихованні; недостатність вимог-заборон; недостатність вимог-зобов'язань; винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання; сімейні сценарії; сімейні міфи; сімейні легенди, що підтверджуються даними (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Результати впливу психопрофілактичних заходів на параметри функціонування сімейної системи батьків дітей старшого дошкільного віку експериментальної групи 1 (n=21, %)

Параметри функціонування сімейної системи		Показники за результатами проведення групової сімейної психокорекції, %		Значущість розходжень (за G-критерієм знаків)
		до психокорекції	після психокорекції	
Тип бажаної сімейної системи	Збалансований	28	48	p≤0,05
	Незбалансований	48	40	
	Середньозбалансований	24	12	
Ступінь прийняття дитини батьками	Високий	34	63	p≤0,01
	Середній	46	28	
	Низький	20	9	
Ступінь сприятливості у сім'ї для дитини	Високий	36	55	p≤0,01
	Середній	44	31	
	Низький	20	14	

Наявність гіперпротекції у вихованні		22	8	$p \leq 0,05$
Суворість у вихованні		35	12	$p \leq 0,05$
Недостатність вимог-заборон		47	22	$p \leq 0,05$
Недостатність вимог-зобов'язань		38	19	$p \leq 0,05$
Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання		19	4	$p \leq 0,05$
Наявність сімейних міфів у сімейних наративах		36	23	$p \leq 0,05$
Наявність у сімейних наративах сімейних тем, що утворюють сімейні сценарії	Продуктивних (конструктивних)	13	37	$p \leq 0,05$
	Непродуктивних (неконструктивних)	44	32	$p \leq 0,05$

Отже, у результаті проведення психокорекційно-профілактичної та психоконсультативної роботи збільшилась кількість батьків старшого дошкільного віку, у яких підвищився ступінь бажаності збалансованої сімейної системи, прийняття дитини, що є сприятливою ситуацією для психічного розвитку дитини, кількість відображених у сімейних сценаріях сімейних тем, що є конструктивними як для розвитку гармонійних внутрішньосімейних взаємин у цілому, так і для індивідуального розвитку її членів. Водночас суттєво зменшились такі показники, як: незбалансований та середньозбалансований тип бажаної сімейної системи; середній, низький ступінь прийняття дитини батьками; середній, низький ступінь сприятливості сімейної системи; наявність гіперпротекції, суворості, недостатності вимог-заборон і вимог-зобов'язань у вихованні; винесення сімейних конфліктів між подружжям у сферу виховання; наявність у сімейних наративах сімейних міфів та неконструктивних сімейних тем, що утворюють сімейні сценарії.

Приклад 4.

Як видно з рис. 3.3, за результатами повторного тестування зафіксовано 48% підлітків з високим рівнем домагань, 40% – з середніми показниками висотного параметру домагань. З низьким рівнем домагань зафіксовано 12% респондентів. Натомість у контрольній групі нами

зафіксовано незначні зміни висотного параметру домагань підлітка, які не сягають рівня статистичної значущості. Таким чином, можемо констатувати, що у результаті проведення психокорекційних занять, підлітки здобули навички постановки мети такої складності, що перевищує їх актуальні можливості, розширивши при цьому власні перспективи шляхом підвищення рівня домагань.

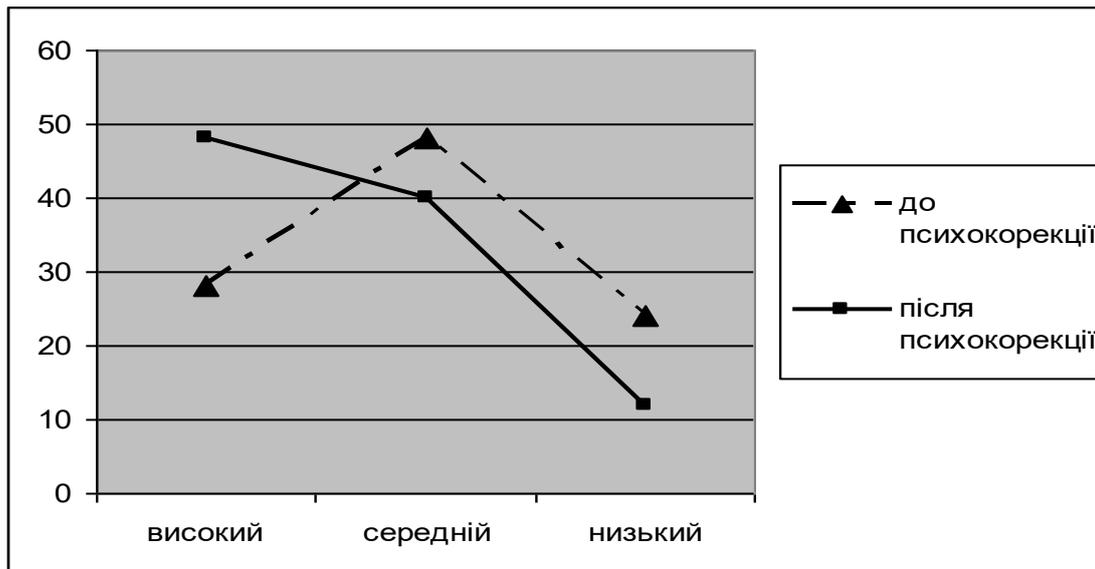

Рис. 3.3. Результати впливу психокорекційних заходів на висотний параметр домагань підлітків

Приклади демонстрації й аналізу кореляційного аналізу, факторного аналізу

Приклад 1. Кореляційний аналіз

На етапі статистичної обробки результатів дослідження з метою визначення чинників, що впливають на розвиток особистісної ідентичності дітей старшого дошкільного віку, ми провели кореляційний аналіз отриманих результатів за коефіцієнтом лінійної кореляції Спірмена, що дало змогу виокремити показники, найбільш пов'язані між собою (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Кореляції батьківського ставлення до дитини (за методикою «Взаємодія батька й дитини»)

* Кореляція значуща на рівні $P < 0,05$

** Кореляція значуща на рівні $P < 0,01$

№	Показники		Коефіцієнт кореляції
1.	Суворість батьків до дитини	Вимогливість батьків	0,31**
2.	Суворість батьків до дитини	Непослідовність вихованні у	0,3*
3.	Незбалансований тип сім'ї	Виховна конфронтація	0,27*
4.	Здійснення контролю над дитиною	Виховна конфронтація	0,3*
5.	Вимогливість батьків	Непослідовність вихованні у	0,36**
6.	Вимогливість батьків	Виховна конфронтація	0,44*
7.	Недостатність вимог-заборон по відношенню до дитини	Прийняття дитини	0,26*
8.	Недостатність вимог-заборон по відношенню до дитини	Ігнорування потреб дитини	0,24*
9.	Недостатність вимог-заборон по відношенню до дитини	Нестійкість стилю виховання	0,28*
10.	Нестійкість стилю виховання	Ігнорування потреб дитини	0,43**
11.	Розширення батьківських почуттів (розв'язання особистісних потреб за рахунок дитини)	Виховна конфронтація	-0,25*
12.	Виховна невпевненість батька/матері	Тип сім'ї – сімейна згуртованість (наявна)	0,36**
13.	Виховна невпевненість батька/матері	Тип сім'ї – сімейна згуртованість (бажана)	0,37**
14.	Виховна невпевненість батька/матері	Прийняття дитини	-0,28*
15.	Виховна невпевненість батька/матері	Надання переваг батьком/матір'ю жіночим якостям	0,27*
16.	Проекція на дитину власних небажаних якостей	Вимогливість до дитини	-0,26**

Кореляційний аналіз виявив тенденції позитивного кореляційного зв'язку між суворістю та вимогливістю батьків ($r=0,31$, $p\leq 0,01$);

непослідовністю у вихованні ($r=0,3$, $p\leq 0,05$) та виховною конфронтацією ($r=0,27$, $p\leq 0,05$); здійсненням контролю над дитиною та виховною конфронтацією ($r=0,3$, $p\leq 0,05$), вимогливістю батьків і непослідовністю у вихованні ($r=0,36$, $p\leq 0,01$), виховною конфронтацією ($r=0,44$, $p\leq 0,05$).

Приклад 2. Факторний аналіз

У результаті факторного аналізу визначено чотири фактори, доля сукупної дисперсії становить 61,54 % (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Головні компоненти у загальному масиві даних дітей

Сумарна вага фактору	20,13	16,51	13,26	11,64
% пояснювальної дисперсії	16,9	15,1	13,9	12,8
% накопленої дисперсії	16,9	27,6	54,1	61,41
	1	2	3	4
Здатність до триангуляторних відносин	-0,87,			-0,52
Відсутність триангуляторних відносин в малюнку	0,87			
Відчуття у дитини сприятливих сімейних відносин	-0,86			-0,49
Емоційна дистанція з батьками відсутня	-0,58	-0,34		
Емоційна дистанція з батьками	0,54			
Емоційна дистанція з батьком у хлопчика	-0,54			
Емоційна дистанція з матір'ю у дівчинки	-0,5		0,34	
Порушення механізму ідентифікації	0,52	0,34		
Порушені взаємини, негативні емоції по відношенню до батька	0,46			
Емоційна дистанція з усіма членами сім'ї	-0,44	0,31	0,32	
Цілісний, якісно-стабільний образ «Я»		-0,86		-0,42
Якісно-нестабільна, дифузна ідентичність	-0,36	0,86		
Диференціація образу «Я»: диференційований, багатокомпонентний образ «Я»		-0,76		-0,38
Диференціація образу Я: недиференційований образ «Я»	-0,35	0,76	0,34	
Емоційна дистанція з матір'ю	-0,46	0,74		
Домінування батька над дитиною		-0,72		
Валентність ідентичності: негативна, проблеми ідентифікації		0,68		
Порушені взаємини, негативні емоції по відношенню до матері		0,66		0,32
Структура ідентичності: переважання діяльнісного «Я»		0,57		
Структура ідентичності: переважання матеріального «Я»		0,55		
Ідентифікація з батьком у хлопчика		-0,44		
Оцінка особистості батьками: позитивний образ зі слів батька		-0,38		-0,64
Ідентифікація з матір'ю у хлопчика		0,38		
Оцінка особистості батьками: негативний образ «Я» зі слів батька		0,38	0,55	

Структура ідентичності: переважання рефлексивного «Я»	-0,38	-0,36		-0,33
Оцінка особистості батьками: негативний образ «Я» зі слів матері		0,36	0,35	
Валентність ідентичності: нейтральна			0,79	0,38
Ідентифікація з іншим членом сім'ї			0,72	
Відчуття своєї значущості, потреба у визнанні	0,36		0,68	0,32
Відсутність ознак домінування			0,58	
Структура ідентичності: невиражена структура		0,36	0,51	
Структура ідентичності: переважання соціального компоненту			0,5	
Домінування іншого члена сім'ї			0,48	
Валентність ідентичності: позитивна			-0,44	-0,46
Оцінка особистості батьками: нейтральний образ «Я» зі слів батька		0,35	0,38	
Оцінка особистості батьками: нейтральний образ «Я» зі слів матері	-0,56	0,35	0,36	
Відсутність ознак порушення ідентичності	-0,47	-0,34		-0,78
Незадоволення взаєминами сім'ї у цілому, агресивні тенденції до членів сім'ї				0,76
Оцінка особистості батьками: позитивний образ зі слів матері				-0,72
Ідентифікація з матір'ю у дівчинки				-0,67
Рівноцінна авторитетність батька і матері				-0,58
Відчуття емоційного неприйняття у сім'ї, відчуття емоційного відкидання, емоційна залежність	0,64			0,54
Структура ідентичності: переважання фізичного «Я»				0,51
Ідентифікація з батьком у дівчинки				0,48

Перший фактор (20,13) включає такі змінні: здатність до триангуляторних відносин (-0,87), відчуття у дитини сприятливих сімейних відносин (-0,86), емоційна дистанція з батьками (0,54), порушення механізму ідентифікації (0,52), порушені взаємини, негативні емоції по відношенню до батька (0,46), емоційна дистанція з усіма членами сім'ї.

РОЗДІЛ 3. ВИКОРИСТАННЯ МАТЕМАТИЧНИХ МЕТОДІВ ДЛЯ ОБРОБКИ ЕМПІРИЧНИХ ДАНИХ

3.1. Математичні методи як важлива складова психологічних досліджень

3.1.1. Вибір та правила обчислення мір центральної тенденції (мода, медіана, середнє арифметичне)

З метою виявлення найтипівішого показника для певної групи респондентів використовуються **міри центральної тенденції**. Серед мір центральної тенденції розрізняють: моду, медіану, середнє арифметичне. Кожна конкретна міра має свої особливості, які визначають її цінність для характеристики об'єкта психологічного дослідження у певних умовах.

Мода – це значення у множині спостережень, що зустрічається найчастіше. Дана міра центральної тенденції позначається **Mo**.

Основні правила обрахування **Mo**:

1. Якщо в даних емпіричного дослідження усі значення зустрічаються однаково часто, то кажуть, що в них немає моди:

Наприклад: при дослідженні рівня емпатійних здібностей учнів підліткового віку (тестова методика В.В. Бойко) було виявлено такі показники: 15, 16, 18, 20, 22, 24, 26 (балів). Дані зустрічаються однаково часто, тому не можна визначити такий типовий показник, як мода.

2. Якщо два сусідні значення мають однакову частоту, то модою називається їх середнє.

Наприклад: при дослідженні рівня емпатійних здібностей учнів підліткового віку (тестова методика В.В. Бойко) було виявлено наступні

показники: 15, 16, 22, **26, 26**, 27, 27, 28, 29, 30. Відповідно $M_o=(26+27)/2=26,5$. Отже, найчастішим значенням серед отриманих емпіричних даних є 26,5.

3. Якщо два несусідні значення мають однакову частоту, то кажуть, що в ній є дві моди, а ряд називають бімодальним.

*Наприклад: при дослідженні рівня емпатійних здібностей учнів підліткового віку (тестова методика В.В. Бойко) було виявлено наступні показники: 14, 15, **16, 16**, 22, 24, **26, 26**, 27, 28. Відповідно $M_o=16$ та 26. Це означає, що найчастішими значеннями серед отриманих емпіричних даних є 16 і 26.*

Значення, яке перебуває на середині упорядкованої послідовності емпіричних даних – це **медіана (Md)**. Дана міра центральної тенденції ділить упорядковану множину емпіричних результатів навпіл, так що одна їхня половина є меншою за медіану, а друга – більшою.

Основні правила обрахування Md:

1. Якщо ряд даних містить непарну кількість значень, то медіана – це центральне значення ряду.

*Наприклад: при дослідженні комунікативних і організаторських здібностей студентів-психологів (тестова методика Б.О. Федоришина) було виявлено наступні оцінні коефіцієнти організаторських здібностей: $Md(0,66, 0,72, 0,73, **0,80**, 0,84, 0,90, 0,94)=0,80$, оскільки центральним значенням ранжованих психодіагностичних даних є 0,80.*

2. Якщо упорядкований ряд даних містить парну кількість значень, то медіана обраховується як середнє двох центральних числових показників.

Наприклад: при дослідженні комунікативних і організаторських здібностей студентів-психологів (тестова методика Б.О. Федоришина) було виявлено наступні оцінні коефіцієнти організаторських здібностей:

$Md(0,66, 0,72, 0,73, 0,80, 0,84, 0,90)=(0,73+0,8) / 2=0,765$. Отже, центральним значенням ранжованих результатів діагностики є 0,765.

3. У тому випадку, коли ряд емпіричних даних дуже великий, для знаходження місця медіани використовують спеціальну формулу:

$$N_{Md} = \frac{n+1}{2}$$

Де N_{Md} – місце медіани в ряду даних,
 n – кількість елементів в ряду даних.

Однією із найбільш важливих мір центральної тенденції є **середнє арифметичне**, яке у формулах математичної статистики позначається $\bar{X}$. Це сума усіх фіксованих значень, отриманих під час дослідження певного психологічного явища, поділена на кількість респондентів, які взяли участь у діагностиці.

$$\bar{X} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i$$

Наприклад: під час виявлення свідомих мотивів відповідальної поведінки старшокласників у 2 групах респондентів (тестова методика М.В. Савчина) було отримано наступні дані щодо мотивів морального самоствердження: у 1 групі – 6, 8, 11, 15, 18, 20, 20; у другій – 7, 8, 10, 12, 17, 18, 20. Нам необхідно знайти $\bar{X}$ в першій і в другій групі, а також $\bar{X}$ для обох груп разом (табл. 3.1.1).

Таблиця 3.1.1

Середні показники свідомих мотивів відповідальної поведінки старшокласників

<i>Група досліджуваних</i>	<i>Отримані дані</i>	<i>Кількість респондентів</i>	<i>Обчислення</i>
<i>Перша</i>	<i>6, 8, 11, 15, 18, 20, 20</i>	<i>7</i>	$\bar{X} = 98 / 7 = 14$
<i>Друга</i>	<i>7, 8, 10, 12, 17, 18, 20</i>	<i>7</i>	$\bar{X} = 92 / 7 = 13,1$
<i>Разом</i>	<i>6, 8, 11, 15, 18, 20, 20, 7, 8, 10, 12, 17, 18, 20</i>	<i>14</i>	$\bar{X} = (14 + 13,1) / 2 = 13,6$

Отже, середнім показником мотивів морального самоствердження у першій групі є $\bar{X}=14$, у другій - $\bar{X}=13,1$. Загалом для учасників дослідження характерний такий середній показник, як $\bar{X}=13,6$.

Середнє арифметичне дуже часто використовується для опису центральних тенденцій у психологічних дослідженнях, проте така характеристика не є надійною, оскільки вона залежить від граничних значень (граничні значення у психодіагностиці можуть суттєво відрізнятися від більшості значень, отриманих у процесі дослідження).

Наприклад: при дослідженні самооцінки молодших школярів було виявлено наступні показники впевненості у собі (методика Дембо-Рубінштейна): 2, 2, 4, 6, 7, 7, 9, 10. $\bar{X}=(2+2+4+6+7+7+9+10) / 8=5,9$. На значення $\bar{X}$ впливає кожен окремий показник психодіагностичного дослідження, проте найбільший вплив зумовлений мінімальним та максимальним значенням.

Підсумовуючи зауважимо: в малих групах мода нестабільна; на медіану не впливають величини крайніх значень ряду даних (вони зовсім не враховуються дослідником); на величину середнього арифметичного впливають значення кожного елемента ряду.

3.1.2. Призначення та обчислення мір мінливості (розмах, дисперсія, хилення)

Якщо міри центральної тенденції говорять про концентрацію групи значень навколо певного показника, то міри мінливості визначають відмінності між емпіричними даними.

Найпростішою мірою мінливості є **розмах**. Розмах – це різниця максимального і мінімального значення, які отримано у результаті психологічного дослідження. Позначається дана міра мінливості літерою **R**.

Обчислення: $R=x_{\max} - x_{\min}$.

Наприклад: за результатами діагностики рівня невротизації соціальних педагогів (тест Л.І. Вассермана) було отримано наступні дані: 12, 15, 20, 24, 24, 28, 30, 34. Відповідно, $R=34-12=22$. Отже, різниця між максимальним і мінімальним показником невротизації респондентів становить 22.

Варто зауважити на той факт, що на розмах зовсім не впливають дані, які лежать між мінімальним та максимальним показниками.

Наприклад: за результатами діагностики рівня невротизації соціальних педагогів і шкільних вчителів (тест Л.І. Вассермана) було отримано наступні дані: 1) дані діагностики соціальних педагогів – 12, 15, 20, 24, 24, 28, 30, 34; 2) дані діагностики шкільних вчителів – 12, 20, 20, 20, 20, 28, 28, 34. Хоча між індивідуальними даними є суттєва різниця, проте розмах в обох вибірках буде однаковим: $R_1=34-12=22$ і $R_2=34-12=22$.

Загалом, розмах є досить грубою мірою мінливості, однак досить поширеною у психологічних дослідженнях.

Якщо на розмах не впливають дані, що лежать між максимальним і мінімальним показниками, то для такої міри мінливості, як дисперсія – вони є дуже важливими.

Дисперсія — це середній квадрат відхилень індивідуальних значень ознаки від середньої.

Обчислення дисперсії:

$$\sigma^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n-1}$$

Наприклад: дослідник, вивчаючи психологічні особливості міжособистісних стосунків підлітків, використав тестову методичку Т. Лірі. Дані, отримані у результати психодіагностики, він представив у вигляді таблиці 3.2.1 з поетапним обчислення дисперсії.

Таблиця 3.1.2

Обчислення дисперсії при дослідженні міжособистісних стосунків підлітків

Психодіагностичні дані	Різниця ($X_i - \bar{X}$)	Квадрат різниці ($(X_i - \bar{X})^2$)	Дисперсія (σ^2)
2	-5,5	30,25	$\sigma^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n-1}$ $= 59,5 / 5 = 11,9$
6	-1,5	2,25	
7	-0,5	0,25	
8	0,5	0,25	
10	2,5	6,25	
12	4,5	20,25	
$\bar{x} = 7,5$		$\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 = 59,5$	

Дисперсія використовується для оцінки точності проведення вимірювань. З двох аналогічних вимірювань більш точним вважається те, для результатів якого дисперсія матиме менше значення.

З дисперсією тісно пов'язане **стандартне відхилення**. Це один із найбільш часто використовуваних засобів варіабельності ознаки. Щоб знайти стандартне відхилення необхідно обчислити спочатку дисперсію, а потім знайти з неї корінь квадратний.

Обчислення стандартного відхилення:

$$s_x = \sqrt{\sigma^2}$$

Наприклад: при показнику дисперсії $\sigma^2 = 11,9$, стандартне відхилення $s_x = \sqrt{11,9} = 3,45$. Це означає, що в середньому конкретні значення діагностичного дослідження відхиляються від загального їх значення на 3,45.

Стандартне відхилення використовують у психологічному дослідженні для виміру лінійного взаємозв'язку між випадковими величинами та для перевірки статистичної гіпотези.

3.1.3. Особливості побудови статистичних гіпотез

Гіпотеза – це висловлювання, істинність чи хибність якого не відома, але може бути встановлена експериментальним шляхом. В емпіричному

дослідженні гіпотези можуть бути двох рівнів: **психологічна гіпотеза** (розумне, обґрунтоване припущення, яке формулюється як теорема); **статистична гіпотеза** (просте твердження відносно невідомого параметра).

Статистичну гіпотезу позначають літерою **H** і записують так – **H: r=0**. Даний запис означає, що висунута статистична гіпотеза відносна рівності нулю певного параметра.

Статистична гіпотеза може бути двох типів: **нульова – H₀** (гіпотеза про відсутність відмінностей) та **альтернативна – H₁** (гіпотеза про існування та значимість відмінностей).

Наприклад: для психологічної гіпотези про зв'язок між рівнем успішності учнів та рівнем їх інтелекту можна сформулювати дві протилежні статистичні гіпотези:

H₀ – у респондентів відсутній зв'язок між рівнем успішності учнів та рівнем інтелекту.

H₁ – в учасників дослідження існує значимий зв'язок між рівнем успішності учнів та рівнем інтелекту.

Яку саме гіпотезу прийняти, залежить від результатів емпіричного дослідження. Якщо підтверджується гіпотеза H₁ – це означає, що між досліджуваними змінними є зв'язок і необхідно з'ясувати, що на що впливає: успішність на інтелект, чи інтелект на успішність. У випадку підтвердження гіпотези H₀ робиться висновок про відсутність зв'язку між рівнем успішності учнів та рівнем інтелекту.

Перевірка статистичних гіпотез здійснюється з допомогою статистичних критеріїв. При цьому важливо зауважити на той факт, що нульова гіпотеза свідчить про відсутність статистично значущої кореляції між певними характеристиками чи показниками, а альтернативна – акцентує увагу на існуванні кореляції.

Кореляція – це статистична залежність між випадковими величинами. **Позитивна кореляція** (прямий зв'язок): зростання показників однієї змінної

супроводжується підвищенням показників іншої. **Негативна кореляція** (обернений зв'язок): підвищення рівня однієї змінної супроводжується зниженням значень іншої. **Нульова кореляція** – відсутність лінійної залежності, а отже відсутність статистичного зв'язку.

3.1.4. Поняття про статистичну значимість результатів емпіричного дослідження

Вагомим аспектом емпіричних досліджень є статистична значимість результатів, які отримані експериментатором. **Статистична значимість результатів емпіричного дослідження** – це числове вираження можливості узагальнення результатів, отриманих у вибірці на генеральну сукупність.

Вибірка – сукупність досліджуваних людей.

Генеральна сукупність – уся множина людей певної категорії.

Репрезентативність вибірки – ступінь представлення у ній генеральної сукупності.

Зважаючи на ступінь репрезентативності (відтворення у вибірці структури генеральної сукупності) розрізняють такі ступені репрезентативності: репрезентативна вибірка; частково-репрезентативна вибірка, нерепрезентативна вибірка. Для репрезентативності вибірки важлива не тільки кількість респондентів, а й те, як саме їх було відібрано. Ступінь репрезентативності вибірки підвищує статистичну значимість результатів психологічного дослідження.

Наприклад: за результатами дослідження було встановлено, що високим рівнем агресивності відзначаються 15% респондентів, які були включені до структури вибірки, репрезентативної для українського населення підліткового віку. Це означає, що приблизно 15% українських підлітків характеризуються високим рівнем агресивності. Якщо вибірка була б нерепрезентативною, то дослідник може тільки висунути припущення про те, що серед дітей підліткового віку України 15% з високим

рівнем агресивності. Це припущення можна перевірити за умови репрезентативного опитування. Зважаючи на це, нерепрезентативна вибірка – вибірка, кількісні результати дослідження якої не можна поширювати на інших людей, крім тих, які взяли безпосередню участь у психологічному дослідженні.

Під статистичною значимістю також розуміється **рівень достовірності**, тобто ймовірність помилки при узагальненні результатів дослідження та їх поширення на генеральну сукупність. Традиційно рівні статистичної значимості позначаються літерою **p**. Виділяють такі значення статистичної значимості: **p=0,05** (5% імовірності помилки), **p=0,01** (1% імовірності помилки), **p=0,001** (0,1% імовірності помилки). Якщо у процесі емпіричного дослідження результат значимий на рівні $p=0,05$ – його вважають прийнятним, на рівні 0,01 – статистично значимим, а на рівні 0,001 – високо значимим.

Інколи у результатах психологічних досліджень визначають і описують близькі до прийнятного рівня статистичні результати ($p \approx 0,05$). До таких показників можна віднести $p=0,06$, $p=0,07$, $p=0,08$, $p=0,09$. Вони засвідчують про виявлену тенденцію.

Інструментом для визначення рівня статистичної значимості є статистичний критерій. **Статистичний критерій** – правило, яке забезпечує прийняття істинної та відхилення хибної гіпотези з високою вірогідністю.

Статистичні критерії в математичній статистиці поділяються на два різновиди: параметричні критерії та непараметричні критерії.

Параметричні статистичні критерії включають у себе параметри розподілу, а саме: середнє арифметичне та дисперсію. Вони дають достовірні результати і використовуються до великих за обсягом вибірок.

Непараметричні статистичні критерії не включають параметри розподілу, а ґрунтуються на врахуванні частот чи рангів експериментальних даних, у зв'язку з чим використовуються до малих вибірок.

3.2. Обчислення коефіцієнту кореляції та статистичних критеріїв

3.2.1. Коефіцієнт лінійної кореляції r-Пірсона

Критерій кореляції r-Пірсона – це параметричний критерій, який дозволяє визначити силу кореляційного зв'язку між двома показниками, які вимірюються у кількісній шкалі.

Наприклад: за допомогою даного критерію можна надати відповідь на питання про наявність зв'язку між рівнем агресивності та конфліктності; між рівнем розвитку комунікативних якостей та рівнем навчальної успішності; між рівнем самооцінки та рівнем домагань тощо.

Обчислення коефіцієнта лінійної кореляції Пірсона:

$$r_{xy} = \frac{\sum (x - \bar{x})(y - \bar{y})}{\sqrt{\sum (x - \bar{x})^2 \sum (y - \bar{y})^2}}$$

Значення коефіцієнта кореляції Пірсона інтерпретуються, виходячи із його абсолютних значень. Можливі значення коефіцієнта кореляції варіюються від 0 до ± 1 . Чим більше абсолютне значення r_{xy} – тим вищою є тіснота зв'язку між двома величинами. $r_{xy}=0$ свідчить про повну відсутність зв'язку. Якщо значення критерію кореляції Пірсона виявилось більше 1 або менше -1 – це означає, що у розрахунках дослідником допущена помилка. При показнику коефіцієнта в межах від 0,3 до 1 говорять про прямий лінійний зв'язок; а якщо показник в межах від -0,3 до -1 – про обернений лінійний зв'язок між змінними.

Оцінка сили кореляційного зв'язку: якщо $r_{xy} < 0,3$ – це означає, що між змінними дуже слабкий зв'язок; при r_{xy} від 0,3 до 0,5 – сила зв'язку –

помірна; при r_{xy} від 0,5 до 0,7 – помітна сила зв'язку; якщо r_{xy} в межах від 0,7 до 0,9 зауважують про сильний зв'язок між змінними; при r_{xy} понад 0,9 – дуже сильний лінійний зв'язок.

Наприклад: для встановлення наявності або відсутності зв'язку між такими змінними, як успішність учнів підліткового віку та особистісна тривожність визначимо коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона. Занесемо усі необхідні дані у таблицю 3.2.1.

Таблиця 3.2.1

Обчислення коефіцієнту кореляції Пірсона

№ респондента	Показник успішності x	Показник особистісної тривожності y	$(x - \bar{x})$	$(y - \bar{y})$	$(x - \bar{x}) * (y - \bar{y})$	$(x - \bar{x})^2$	$(y - \bar{y})^2$
1	10	48	0,3	7,8	2,34	0,09	60,84
2	12	49	2,3	8,8	20,24	5,29	77,44
3	10	45	0,3	4,8	1,44	0,09	23,04
4	9	38	-0,7	-2,2	1,54	0,49	4,84
5	8	34	-1,7	-6,2	10,54	2,89	38,44
6	7	25	-2,7	-15,2	41,04	7,29	231,04
7	10	42	0,3	1,8	0,54	0,09	3,24
8	9	41	-0,7	0,8	-0,56	0,49	0,64
9	11	43	1,3	2,8	3,64	1,69	7,84
10	10	46	0,3	5,8	1,74	0,09	33,64
11	12	48	2,3	7,8	17,96	5,29	60,84
12	8	23	-1,7	-17,2	29,24	2,89	295,84
	$\Sigma=116$	$\Sigma=482$	$\Sigma=$	$\Sigma=$	$\Sigma=$	$\Sigma=$	$\Sigma=$
	$\bar{x}=9,7$	$\bar{y}=40,2$	-0,4	-0,4	129,7	26,68	837,68

$$r_{xy} = 129,7 / \sqrt{26,68 * 837,68} = 129,7 / \sqrt{22349,3} = 129,7 / 149,5 = 0,87.$$

Виходячи із отриманих даних, можна зробити наступний висновок: між успішністю та особистісною тривожністю підлітків виявлено сильний прямий зв'язок, який засвідчує той факт, що при покращенні показників успішності підвищується особистісна тривожність учнів.

Оцінка статистичної значимості коефіцієнта лінійної кореляції Пірсона здійснюється за допомогою t-критерію, який розраховується за спеціальною формулою.

Обчислення статистичної значущості отриманих результатів:

$$t_r = \frac{r_{xy} \sqrt{n-2}}{\sqrt{1-r_{xy}^2}}$$

Наприклад: при $r_{xy}=0,87$,

$$t_r = 0,87 * \sqrt{(12-2)} / \sqrt{(1-0,87^2)} = 0,87 * 3,2 / 0,49 = 5,7$$

Отримане значення t_r необхідно порівняти з критичним значенням (табличним) при певному рівні значущості і числі ступенів свободи $n-2$. Якщо t_r перевищує $t_{\text{крит}}$, то робиться висновок про статистичну значимість виявленого кореляційного зв'язку.

Наприклад: за допомогою коефіцієнту лінійної кореляції Пірсона було виявлено прямий зв'язок між показниками суб'єктивного благополуччя старшокласників та оптимізму: $r=0,31$. Даний показник критерію засвідчує помірну силу зв'язку, яка є статистичною значущою, оскільки $t_r=2,259$, $t_r > t_{\text{крит}}$, при $p \leq 0,001$.

Досліднику важливо зважати на той факт, що обсяг вибірки може суттєво впливати на даний критерій: сильна кореляція може виявитися недостовірною при малих вибірках і достовірною слабка кореляція при великих обсягах вибірки.

3.2.2. U-критерій Манна-Уїтні

Для виявлення відмінностей між двома вибірками досліджуваних можна скористатися **критерієм Манна-Уїтні**. Така ситуація виникає при важливості доведення еквівалентності експериментальної та контрольної груп до експерименту.

Обчислення U-критерію Манна-Уїтні:

$$U = n_1 \cdot n_2 + \frac{n_{R_{\max}} \cdot (n_{R_{\max}} + 1)}{2} - R_{\max}$$

де n_1 – кількість респондентів у першій групі, n_2 – кількість респондентів у другій групі, $n_{R_{max}}$ – кількість респондентів у групі з більшою ранговою сумою, R_{max} – більша рангова сума.

Наприклад: до проведення формуючого експерименту дослідник діагностував емоційний стан у першій та другій групі респондентів. Для цього кожному учаснику дослідження було запропоновано оцінити свій емоційний стан за 20-табальною шкалою. Хоча групи були не рівними за кількістю досліджуваних, проте висновок про те, чи можна брати першу групу як експериментальну, а другу – як контрольну, можна зробити після здійснення обчислення U-критерію Манна-Уїтні. Для цього занесемо у таблицю 3.2.2 дані щодо емоційного стану усіх учасників діагностичного обстеження.

Таблиця 3.2.2

Результати діагностики емоційного стану учасників дослідження

№ респондента	Оцінка емоційного стану	
	Перша група	Друга група
1	10	8
2	15	10
3	20	19
4	8	4
5	6	15
6	7	20
7	9	8
8	8	6
9	15	7
10	14	9
11		8
12		15
13		14
14		16
15		17
$\bar{x}$	11,2	11,7

Аналізуючи середні показники у двох групах, можна припустити, що емоційні стани респондентів обох вибірок приблизно однакові, проте щоб перевірити це припущення висунемо дві гіпотези:

H_0 – відмінності між першою і другою групою випадкові або їх взагалі не існує (групи подібні, їх можна обрати як експериментальну і контрольну);

H_1 – відмінності між групами достовірні і значимі, що викликано великим розмахом значень індивідуальних показників; у зв'язку з цим необхідно змінити одну із груп.

Якщо $U > U_{\text{крит}}$, то приймається гіпотеза H_0 . Якщо $U < U_{\text{крит}}$, то приймається гіпотеза H_1 .

Для перевірки цих гіпотез дані обох груп необхідно об'єднати у нову таблицю, розташувавши їх у порядку зменшення показників. Показники експериментальної групи можна кодувати літерою **Е**, а контрольної – літерою **К**.

У подальшому, кожному значенню присвоюють його ранг. У випадку, коли є декілька однакових числових значень, використовують **правило зв'язаних рангів**.

Правило зв'язаних рангів: даним із однаковим вираженням якості приписується один і той же ранг; цей ранг – це середнє значення тих рангів, які вони б отримали, якби не були рівними.

Наступний крок – знаходження суми рангів окремо для експериментальної та контрольної груп.

У таблиці 3.2.3 зазначено дані та присвоєні їм ранги.

Таблиця 3.2.3

Присвоєння рангів експериментальним даним обох груп

№	Група	Емоційний стан	Ранг	№	Група	Емоційний стан	Ранг
1	2	3	4	5	6	7	8
1	К	4	1	14	К	10	13,5
2	Е	5	2,5	15	Е	14	15,5
3	К	5	2,5	16	К	14	15,5
4	Е	7	4,5	17	Е	15	18,5
5	К	7	4,5	18	Е	15	18,5
6	Е	8	8	19	К	15	18,5
7	Е	8	8	20	К	15	18,5
8	К	8	8	21	К	16	21
9	К	8	8	22	К	17	22
10	К	8	8	23	К	19	23

Табл. 3.2.3 (продовж.)							
1	2	3	4	5	6	7	8
11	Е	9	11,5	24	Е	20	24,5
12	К	9	11,5	25	К	20	24,5
13	Е	10	13,5				

Відповідно до табличних даних $R_E=125$, а $R_K=200$.

Обчислимо значення критерію, підставивши дані у формулу:

$$U = 10 \cdot 15 + \frac{15 \cdot (15+1)}{2} - 200 = 70$$

Знайдемо за таблицею 3.2.4 критичне значення U -критерію для n_1 і n_2 . $U_{\text{крит}}=36$.

Таблиця 3.2.4

Критичне значення U -критерію (при $p=0,05$)

n ₁	n ₂													
	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
3	1	2	2	3	3	4	4	5	5	6	6	7	7	8
4	3	4	4	5	6	7	8	9	10	11	11	12	13	13
5	5	6	7	8	9	11	12	13	14	15	17	18	19	20
6	6	8	10	11	13	14	18	17	19	21	22	24	25	27
7	8	10	12	14	16	18	20	22	24	26	28	30	32	34
8	10	13	15	17	19	22	24	26	23	31	34	36	38	41
9	12	15	17	20	23	28	28	31	34	37	39	42	45	48
10	14	17	20	23	26	29	33	36	39	42	45	48	52	55
11	16	19	23	26	30	33	37	40	44	47	51	55	53	62
12	18	22	26	29	33	37	41	45	49	53	57	61	65	69
13	20	24	28	33	37	41	45	50	54	59	63	67	72	76
14	22	26	31	36	40	45	50	55	59	64	67	74	78	83
15	24	29	34	39	44	49	54	59	64	70	75	80	85	90
16	26	31	37	42	47	53	59	64	70	75	81	86	92	98
17	28	34	39	45	51	57	63	67	75	81	87	93	99	105
18	30	36	42	48	55	61	67	74	80	86	93	99	106	112
19	32	38	45	52	58	65	72	78	85	92	99	106	113	119
20	34	41	48	55	62	69	76	83	90	96	105	112	118	127

У данному випадку $70 > 39$, а тому приймається гіпотеза H_0 : відмінності між групами досліджуваних незначні, тому одну із них можна брати як експериментальну, а другу – як контрольну.

Даний критерій можна використати і після проведення формуючого експерименту, коли виникає потреба порівняти середні показники в експериментальній та контрольній групі (обчислення та формулювання статистичних гіпотез ідентичне).

3.2.3. Критерій t-Стюдента для незалежних і залежних вибірок

Для виявлення відмінностей між групами респондентів при великих вибірках краще скористатися t-критерієм Стюдента для незалежних вибірок.

Обчислення t-критерію Стюдента для незалежних вибірок:

$$t_{\text{емп}} = \frac{\bar{x}_{\text{експ.}} - \bar{x}_{\text{контр.}}}{\sqrt{m_{\text{експ.}}^2 + m_{\text{контр.}}^2}}, \quad m = \frac{\sigma}{\sqrt{n}}$$

де m – величина середніх помилок, а σ – стандартне відхилення..

Наприклад: після проведення формуючого експерименту емоційний стан в експериментальній групі зріс до 14,7 балів, а в контрольній став рівний 10,6 балам. Якщо аналізувати тільки середні показники по обом групам, то можна припустити, що позитивні зрушення в експериментальній групі зумовлені втручанням експериментатора. Для того, щоб перевірити це припущення, висунемо дві гіпотези:

H_0 – відмінності між даними експериментальної та контрольної груп випадкові – експеримент не вдався;

H_1 – відмінності між групами достовірні і значимі, а отже зміни відбулися завдяки втручання психолога.

Для перевірки цих гіпотез необхідно занести дані, отримані по завершенню формуючого експерименту до таблиці 3.2.5.

Таблиця 3.2.5

Результати діагностики емоційного стану учасників формуючого експерименту по його завершенню

№ респондента в групі	Оцінка емоційного стану	
	Перша група (експериментальна)	Друга група (контрольна)
1	2	3
1	15	7
2	18	11
3	20	18
4	13	4
5	9	14
6	11	21
7	13	5

Табл. 3.2.5 (продовж.)

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
8	10	5
9	18	7
10	20	9
11		8
12		12
13		12
14		16
15		10
$\bar{x}$	14,7	10,6

Для кожної групи обчислимо стандартні відхилення (пункт 3.1.2). У даному випадку для експериментальної групи $\sigma=4,111$, а для контрольної - $\sigma=4,997$.

Визначимо для кожної групи величину середніх помилок: для експериментальної групи $t=1,30$, а для контрольної $t=1,29$.

Знайдемо значення t -критерію Стьюдента за формулою:

$$t=14,7-10,6 / \sqrt{(1,3^2+1,29^2)}=4,1 / 1,83=2,24.$$

Наступний крок – знаходження **ступенів свободи (ν)**, яке залежить від кількості респондентів обох груп $\nu=n_1+n_2-2$. Ступені свободи надають можливість встановити статистичну значимість отриманих результатів дослідження.

Наприклад: у випадку, який описувався вище, $\nu=10+15-2=23$.

Для визначення статистичної значимості даних скористаємося таблицею 3.2.6.

Таблиця 3.2.6

Граничні значення t -критерію Стьюдента

ν	Рівні значимості			ν	Рівні значимості		
	0,05	0,01	0,001		0,05	0,01	0,001
1	12,71	63,60		21	2,08	2,83	3,82
2	4,30	9,93	31,60	22	2,07	2,82	3,79
3	3,18	5,84	12,94	23	2,07	2,81	3,77
4	2,78	4,60	8,61	24	2,06	2,80	3,75
5	2,57	4,03	6,86	25	2,06	2,79	3,73
6	2,45	3,71	5,96	26	2,06	2,78	3,71
7	2,37	3,50	5,41	27	2,05	2,77	3,69
8	2,31	3,36	5,04	28	2,05	2,76	3,67
9	2,26	3,25	4,78	29	2,04	2,76	3,66

Якщо $t_{\text{емп}} \geq t_{\text{табл}}$ – приймають гіпотезу H_1 , а якщо $t_{\text{емп}} < t_{\text{табл}}$, то приймають гіпотезу H_0 .

Наприклад: $t_{\text{емп}}=2,24$, $t_{\text{табл}}=2,07$, отже приймаємо альтернативну гіпотезу на рівні статистичної значимості 5% ($p < 0,05$) і робимо висновки про вдалий експеримент.

Для визначення достовірності зсуву значень в експериментальній групі використовується **t критерій Стьюдента для залежних вибірок**.

Обчислення t-критерію Стьюдента для залежних вибірок:

$$t = \frac{\bar{X}_d}{\frac{\sigma_d}{\sqrt{N-1}}}$$

де $\bar{X}_d$ – середнє арифметичне різниць значень до та після експерименту,

σ_d – стандартне відхилення різниць значень до та після експерименту,

$$\sigma_d = \sqrt{\frac{\sum (X_d - \bar{X}_d)^2}{N-1}}$$

N – обсяг вибірки.

Наприклад: одним із завдань емпіричного дослідження є необхідність з'ясувати, чи сталися в експериментальній групі зміни в емоційному стані після упровадження спеціально розроблених тренінгових занять. Для цього використаємо t-критерій Стьюдента для залежних вибірок.

Занесемо до таблиці 3.2.7 дані до та після проведення тренінгових занять, зазначимо важливі для t-критерію Стьюдента дані.

Таблиця 3.2.7

Дані щодо емоційного стану респондентів до та після формуючого експерименту

№ респондента	До експерименту	Після експерименту	X_d ($X_{\text{до}} - X_{\text{піс}}$)	$(X_d - \bar{X}_d)$	$(X_d - \bar{X}_d)^2$
1	2	3	4	5	6
1	10	15	5	1,5	2,25
2	15	18	3	-0,5	0,25
3	20	20	0	-3,5	12,25
4	8	13	5	1,5	2,25

Табл. 3.2.7 (продовж.)

1	2	3	4	5	6
5	6	9	3	-0,5	0,25
6	7	11	4	0,5	0,25
7	9	13	4	0,5	0,25
8	8	10	2	-1,5	2,25
9	15	18	3	-0,5	0,25
10	14	20	6	2,5	6,25
	$\Sigma=112$	$\Sigma=147$	$\bar{X}_d=3,5$		$\Sigma(X_d - \bar{X}_d)^2=26,5$

На перший погляд зміни відчутні, адже $\bar{X}$ до та після експерименту різняться: $\bar{X}_1=11,2$; $\bar{X}_2=14,7$. Однак, стверджувати про ефективність тренінгових занять можна тоді, коли перевіримо статистичні гіпотези.

H_0 – відмінності між $\bar{X}_1$ та $\bar{X}_2$ – випадкові (експеримент не вдался);

H_1 – відмінності між $\bar{X}_1$ та $\bar{X}_2$ – достовірні та значимі.

Обчислимо t -критерій Стьюдента, скориставшись зазначеними вище формулами.

$$\sigma_d = \sqrt{\frac{26,5}{10-1}} = 1,72$$

$$t = \frac{\bar{X}_d}{\frac{\sigma_d}{\sqrt{N-1}}} = \frac{3,5}{\frac{1,72}{\sqrt{9}}} = 6,11$$

Наступний важливий крок обчислення – знаходження числа ступенів свободи, яке залежить від кількості досліджуваних. $\nu=N-1$, $\nu=10-1=9$. Для визначення $t_{\text{крит}}$ скористаємося таблицею 3.2.8.

Таблиця 3.2.8

Критичні точки розподілу t -критерія Стьюдента

Число ступенів вільності	Рівень значущості α (двобічна критична область)					
	0,10	0,05	0,02	0,01	0,002	0,001
1	6,31	12,70	31,82	63,70	318,30	637,0
2	2,92	4,30	6,97	9,92	22,33	31,60
3	2,35	3,18	4,54	5,84	10,22	12,90
4	2,13	2,78	3,75	4,60	7,17	8,61
5	2,01	2,57	3,37	4,03	5,89	6,86
6	1,94	2,45	3,14	3,71	5,21	5,96
7	1,89	2,36	3,00	3,50	4,79	5,40
8	1,86	2,31	2,90	3,36	4,50	5,04
9	1,83	2,26	2,82	3,25	4,30	4,78
10	1,81	2,23	2,76	3,17	4,14	4,59
11	1,80	2,20	2,72	3,11	4,03	4,44
12	1,78	2,18	2,68	3,05	3,93	4,32
13	1,77	2,16	2,65	3,01	3,85	4,22
14	1,76	2,14	2,62	2,98	3,79	4,14
15	1,75	2,13	2,60	2,95	3,73	4,07

$t_{\text{крит}} < t_{\text{експ}}$, оскільки $t_{\text{крит}} = 4,78$, а $t_{\text{експ}} = 6,11$. Зважаючи на це, приймаємо гіпотезу H_1 (відмінності між $\bar{X}_1$ та $\bar{X}_2$ – достовірні та значимі). Отже, експеримент вдався.

3.3. Використання комп'ютерних та інформаційних технологій при обробці результатів дослідження

Для представлення статистичних даних у зручному вигляді використовують таблиці. Комп'ютерна обробка дозволяє представляти їх у електронному вигляді, а це дає можливість не тільки відображати, але і обробити їх. Клас програм, які використовуються для цієї мети, називається **електронними таблицями**. Застосування електронних таблиць спрощує роботу з даними і дозволяє отримувати результати без проведення розрахунків вручну чи спеціального програмування.

Серед найбільш відомих програмних систем, які призначені для ведення електронних таблиць, можна назвати **Microsoft Excel**. В Microsoft Excel є різні типи **функцій** – готових формул. Вони виконують заздалегідь визначені операції. Функції пропонують більш швидкий спосіб вирішення багатьох задач.

Для полегшення роботи з функціями варто скористатися **оператором посилань**. Одним із таких операторів є двокрапка (:). Вона створює посилання на усі клітинки, які розташовано між двома посиланнями, включно з ними.

Наприклад: якщо необхідно підрахувати суму даних, які зазначено у комірках, починаючи з B5 до B15, то для цього необхідно зробити наступний запис B5:B15.

Зазначений вище оператор посилань використовується досить часто і значно спрощує роботу з програмою.

Наприклад: використання функції Σ дозволяє швидко додати значення кожної окремої комірки, якщо в якості аргументу вказане посилання на велику область комірок (рис. 3.3.1).

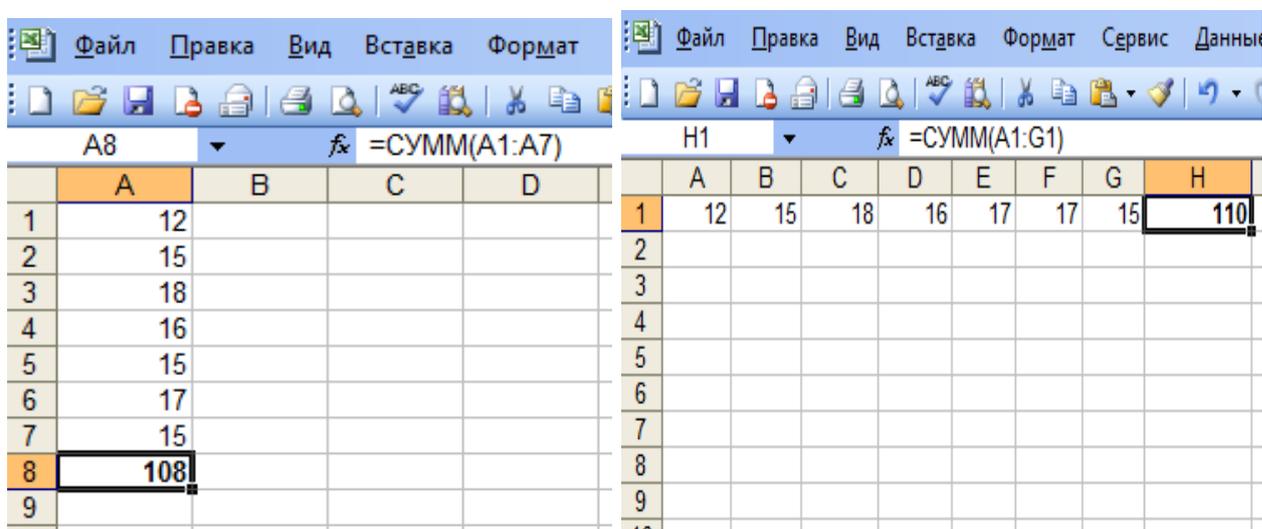

Рис. 3.3.1. Використання функції Σ

Microsoft Excel надає можливість робити математичні розрахунки дуже швидко, що досить важливо при великій вибірці респондентів. Так, визначення мір центральної тенденції може зайняти всього декілька секунд. Для цього необхідно скористатися відповідними статистичними функціями (рис. 3.3.2, 3.3.3, 3.3.4).

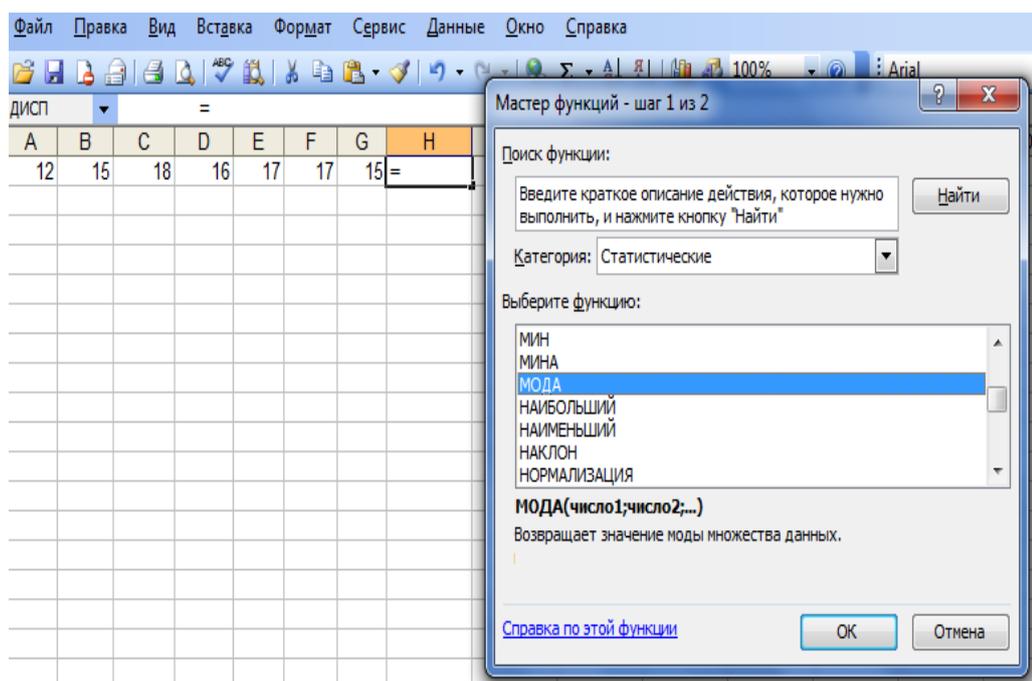

Рис. 3.3.2. Визначення моди за допомогою Microsoft Excel

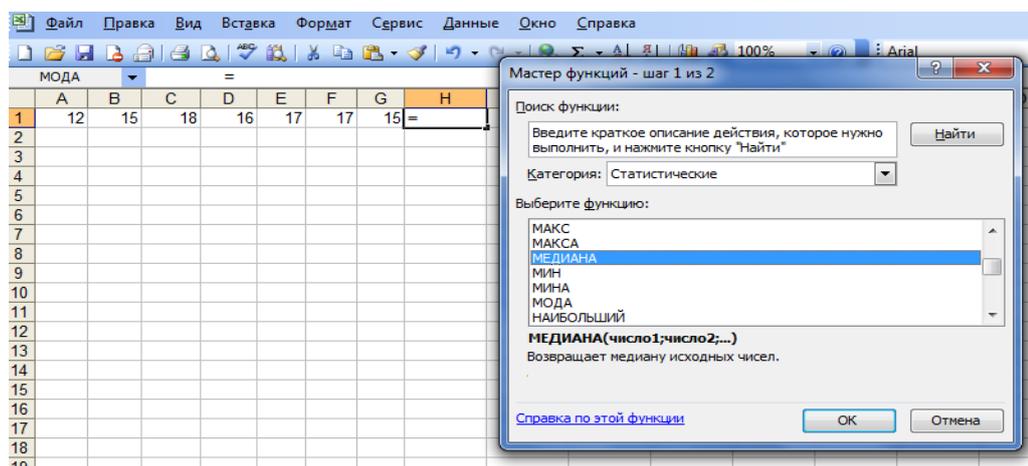

Рис. 3.3.3. Визначення медіани за допомогою Microsoft Excel

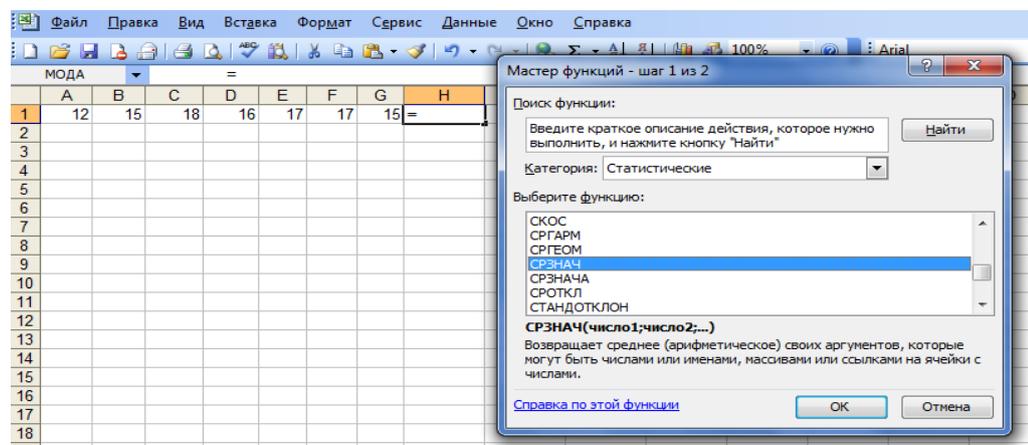

Рис. 3.3.4. Обчислення середнього арифметичного за допомогою Microsoft Excel

З Microsoft Excel обчислення дисперсії також є доволі простим завданням, адже серед статистичних функцій програми передбачена відповідна формула (рис. 3.3.5).

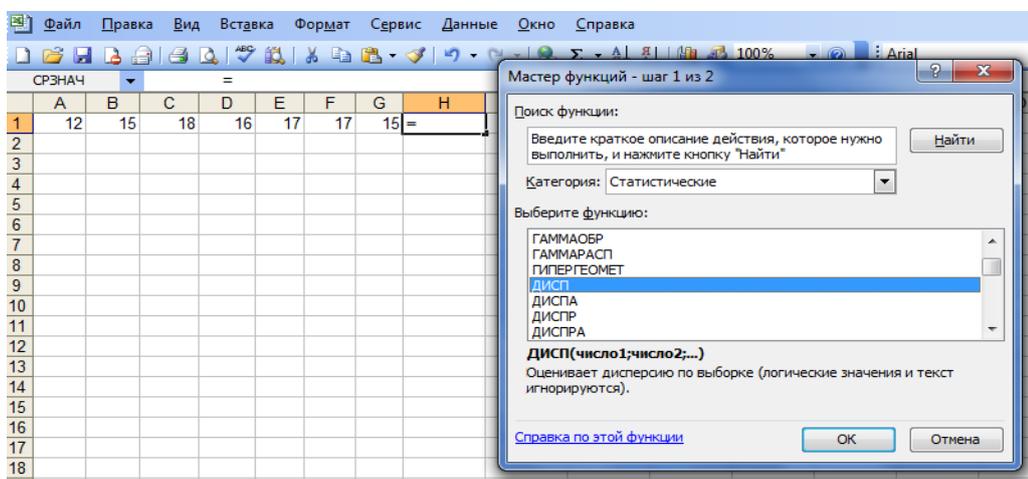

Рис. 3.3.5. Обчислення дисперсії за допомогою Microsoft Excel

Значно полегшує роботу з емпіричними даними функція PEARSON (рис. 3.3.6). У роботі з нею, для виявлення лінійного зв'язку між змінними, важливо зазначити без помилок, які саме комірки необхідно взяти для обчислення (рис. 3.3.7).

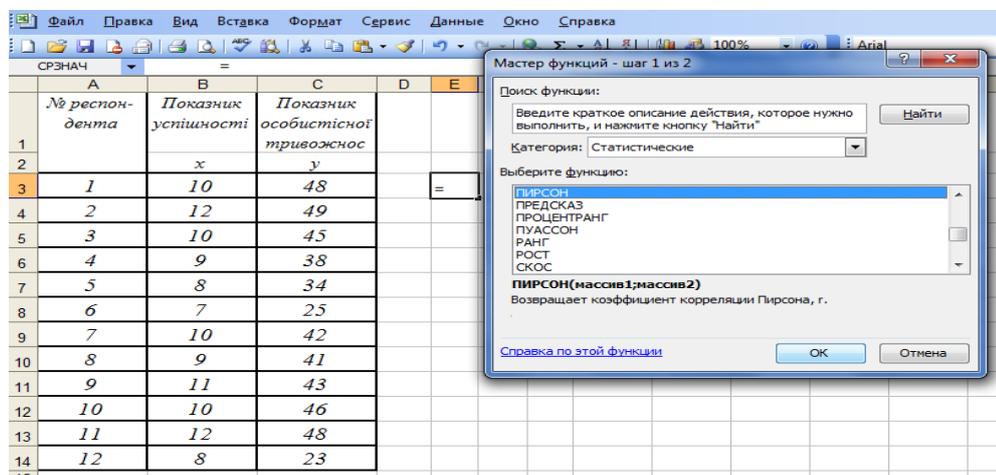

Рис. 3.3.6. Пошук функції PEARSON для обчислення лінійної кореляції між двома змінними

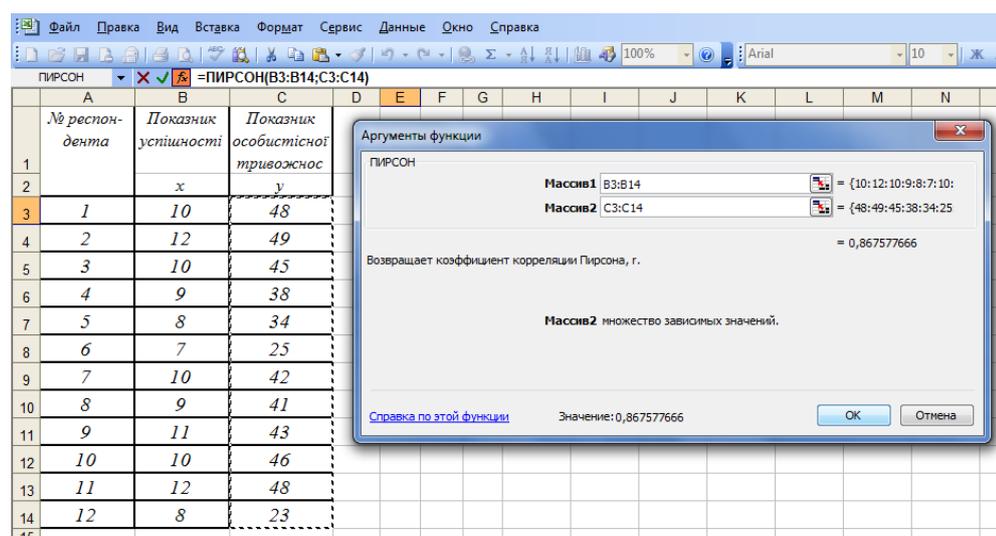

Рис. 3.3.7. Використання оператора посилань для обчислення лінійної кореляції між двома змінними

Потужним ресурсом для обчислення статистичних критеріїв є спеціально розроблене програмне забезпечення. До таких програмних продуктів належить **SPSS Statistic** (Statistical Package for the Social Sciences – статистичний пакет для суспільних наук). Це комп'ютерна програма для

статистичної обробки даних. Вона є однією із найбільш популярних програм, які використовуються психологами-дослідниками (рис. 3.3.8).

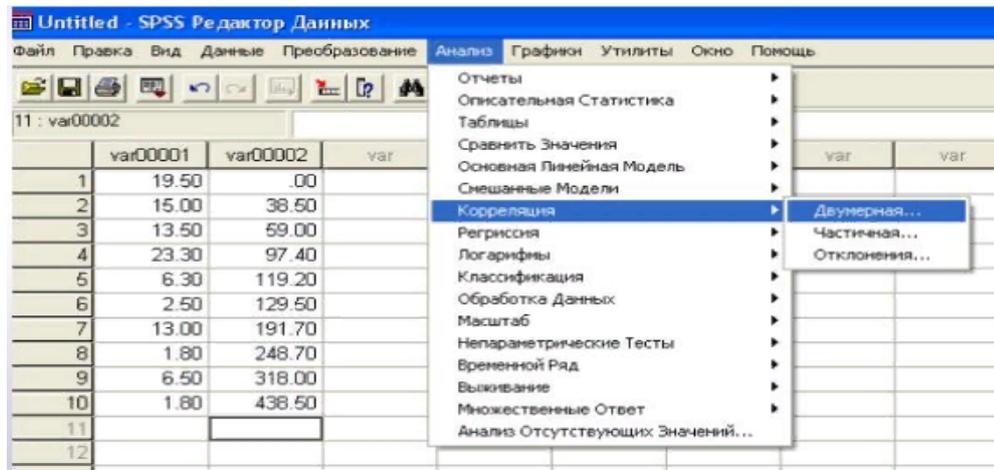

Рис. 3.3.8. Використання програми SPSS для виявлення кореляції

Дуже зручними для опрацювання емпіричних даних є сучасні Інтернет-ресурси, які пропонують online-обробку.

Наприклад: для обчислення U -критерію Манна-Уїтні можна скористатися послугами сайту, призначеного для фахівців-психологів (рис. 3.3.9 і 3.3.10).

Рис. 3.3.9. Сайт для психологів, на якому можна робити online-розрахунки

Автоматический расчет U-критерия Манна-Уитни

Шаг 1

Введите в первую колонку («Выборка 1») данные первой выборки, а во вторую колонку («Выборка 2») данные второй выборки. Данные вводятся по одному числу на строку; без пробелов, пропусков и т.д. Вводятся только цифры. Дробные числа вводятся со знаком «.» (точка). После заполнения колонок нажмите на кнопку «Шаг 2», чтобы произвести автоматический расчет U-критерия Манна-Уитни.

Выборка 1	Выборка 2

3.3.10. Автоматичний розрахунок U -критерію Манна-Уїтні

Наприклад: скориставшись даним сайтом для виявлення відмінностей між двома групами респондентів, отримали готові дані, зазначені у таблиці 3.3.1.

Таблиця 3.3.1

Online-розрахунок критерію Манна-Уїтні для визначення контрольної та експериментальної групи

№	Група 1	Ранг 1	Група 2	Ранг 2
1	27	22	26	18.5
2	24	5.5	23	1.5
3	25	12.5	26	18.5
4	26	18.5	25	12.5
5	23	1.5	24	5.5
6	24	5.5	24	5.5
7	25	12.5	25	12.5
8	26	18.5	27	22
9	28	24	27	22
10	25	12.5	25	12.5
11	25	12.5	24	5.5
12	24	5.5	25	12.5
Σ		151		149
$U_{\text{ем}} = 12 * 12 + (12 * 13 / 2) - 151 = 144 + 78 - 151 = 71, U_{\text{кр}} = 31$ при $p \leq 0,01$				
Висновок: відмінності між групами випадкові, приймаємо статистичну гіпотезу / H_0				

З допомогою цього ж сайту можна обчислити t-критерій Стьюдента, як для незалежних, так і для залежних вибірок (рис. 3.3.11)

Автоматический расчет t-критерия Стьюдента

Шаг 1

Чтобы произвести правильный расчет с помощью настоящего скрипта, необходимо:

- 1) Выбрать расчет для случая с несвязными (независимыми) или связными (зависимыми) выборками.
- 2) Ввести в первую колонку («Выборка 1») данные первой выборки, а во вторую колонку («Выборка 2») данные второй выборки. Данные вводятся по одному числу на строку; без пробелов, пропусков и т.д. Вводятся только цифры. Дробные числа вводятся со знаком «.» (точка).
- 3) После заполнения колонок нажать на кнопку «Шаг 2», чтобы произвести автоматический расчет t-критерия Стьюдента.

Двухвыборочный критерий:

для несвязных выборок ▾
для несвязных выборок
для связанных выборок

Выборка 1	Выборка 2

3.3.11. Автоматичний розрахунок t-критерію Стьюдента

Справжнім помічником для дослідників-початківців є Інтернет-платформа YouTube. На ній розміщено численні відеоматеріали, у яких детально і покроково пропонуються відповіді на питання, пов'язані з математичними обчисленнями популярних статистичних критеріїв, з використанням комп'ютерної обробки емпіричних даних (рис. 3.3.12, 3.3.13).

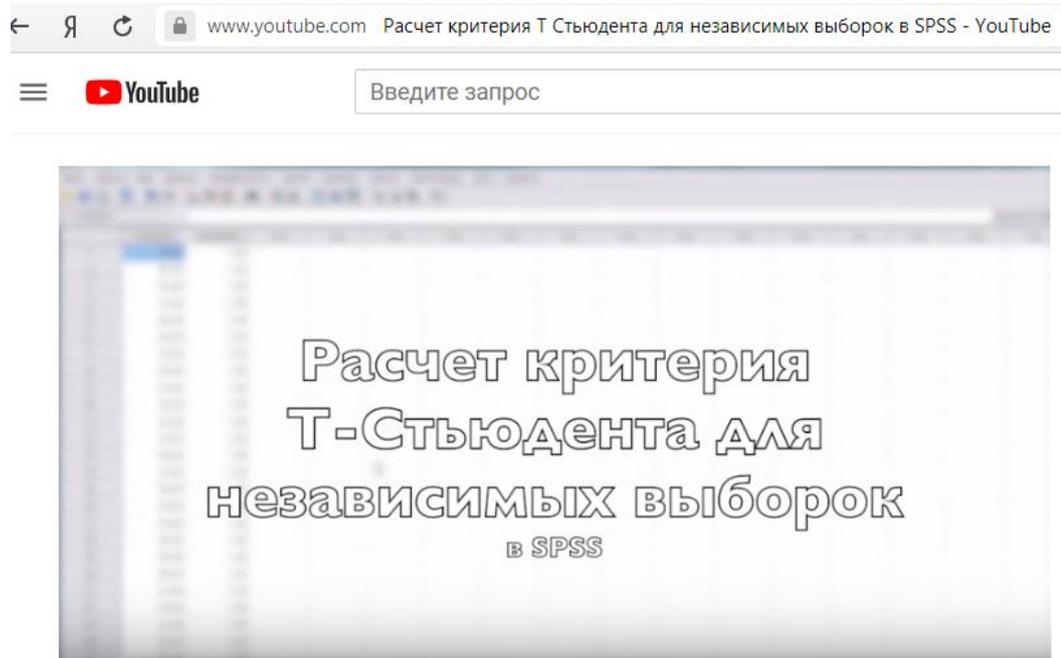

Рис. 3.3.12. Відеоматеріали, розміщені на платформі YouTube, пов'язані з обчисленням t -критерія Стьюдента

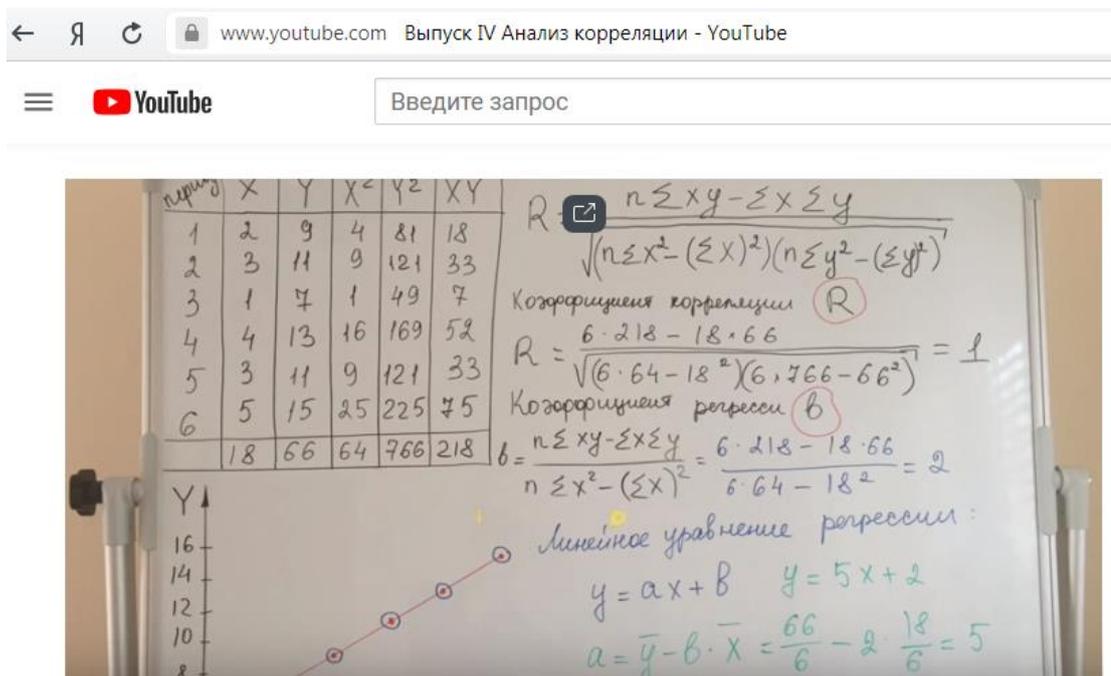

Рис. 3.3.13. Відеоматеріали, розміщені на платформі YouTube, пов'язані з обчисленням лінійної кореляції Пірсона

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Галецька І. Курсова робота. Методичні рекомендації до виконання та захисту для студентів психологічних відділень / Галецька І., Грабовська С, Пилат Н.. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 35 с.
2. Методичні вказівки з написання курсових та дипломних робіт для студентів усіх форм навчання факультету психології /Укладачі к.психол.н., доцент Маєвська Н.А., к.психол.н., доцент Мельник І.М. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. – 38 с.
3. Методичні вказівки щодо виконання дипломної роботи за освітньо-кваліфікаційним рівнем «спеціаліст» зі спеціальності 7.03010201 «Психологія» / / І.В. Секрет, О.А. Дніпрова, М.І. Мілушина. – Д.: Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2014. – 33 с.
- 4.Методичні рекомендації до виконання і захисту дипломних робіт студентами напряму підготовки 6.030102 Психологія / В.Ф. Колесникова – К.: ІПК ДСЗУ, 2013. – 53 с.
- 5.Методичні рекомендації до написання та оформлення дипломних робіт за спеціальністю «Психологія» / В.А. Гладуш, Т.В. Кубриченко, Г.Ю.Чередник Дніпропетровськ, 2009. – 40 с.
6. Моргун В.Ф., Москаленко Л.С. Кваліфікаційні наукові роботи з психології: курсова, бакалаврська, магістерська. – К.: Видавничий Дім «Слово». – 2013. – 168 с.